

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 308
Nisan/April 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 11.01.2022
Kabul/Accepted: 20.06.2022

DOI: 10.37879/belleten.2023.293

Araştırma Makalesi/Research Article

Türkiye’de Yabancı Sermayeli Şirketlerden Yabancı ve
Gayrimüslimlerin Tasfiyesinin Nedenleri (1922-1923)

Asaf Özkan*

Öz

Lozan Barış Konferansı’nda TBMM Hükümeti ile İtilaf Devletleri arasında halledilmesi gereken en önemli konulardan birisi de Türkiye’de faaliyet gösteren yabancı sermayeli şirketlerin statüsüydü. Bir taraftan konferans süreci devam ederken diğer taraftan yükselen milliyetçi duygunun da etkisi ile yabancı sermayeli şirketlerde çalışan yabancıların ve gayrimüslimlerin tasfiyesine yönelik talepler yükselmeye başladı. Bu tasfiye talebini kapitülasyonlar ve diğer ayrıcalıklar sayesinde yabancıların ve gayrimüslimlerin iktisadi olarak Müslüman/Türk kesimden daha iyi durumda olduklarına dair algı besliyordu. Müslüman/Türk kesimden gelen itirazlar ve eleştiriler doğrultusunda zaferden hemen sonra başlayan tasfiyeler Lozan Barış Antlaşması’nın imzalanmasıyla yoğunlaştı ve 1920’li yıllar boyunca devam etti.

Şirketlerdeki yabancı ve gayrimüslim çalışanlara yönelik tasfiyelerin nedenlerini; millet yaratma projesi olarak tasfiyeler, iktisadi nedenler ve güvenlikle alakalı nedenler şeklinde üç başlık altında toplamak mümkündür.

Kendisini ulus-devlet olarak tanımlayan yeni Türk devleti doğası gereği Osmanlı’dan devralınan nüfusu homojenleştirmek istiyordu. Buna bağlı olarak millet yaratma sürecinde güvenilirlik olarak görülen gayrimüslimleri “millet” tanımının dışında tutan politikalar izlemeye başladı. Bu politikaların en bilinenlerinden biri de gayrimüslimlerin şirketlerden tasfiye edilmeleri olmuştur. Aslında bu tasfiyelerle yeni Türk devleti, siyasi bağımsızlığın yanı sıra iktisadi bağımsızlığı da sağlamak gerekçesiyle çalışma hayatında etkin olan ve artık güvenilirlik olarak değerlendirilen yabancı ve gayrimüslimleri tasfiye

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum/TÜRKİYE, asaf.ozkan@atauni.edu.tr ORCID: 0000-0001-5516-0827

ederek yerlerine güvenilir görülen Müslüman/Türk unsuru ikame edecek politikaları yürürlüğe koydu.

Anahtar Kelimeler: Yabancı sermaye, millileştirme, güvenlik, şirketler, tasfiyeler.

The Reasons for the Purge of Foreign and Non-Muslims from Companies with Foreign Capital in Turkey (1922-1923)

Abstract

At the Lausanne Peace Conference, one of the most important issues to be resolved between the Government of the Grand National Assembly and the Entente States was the status of companies with foreign capital operating in Turkey. On the one hand, the conference process was going on, on the other hand, due to the rising nationalist sentiment, demands for the purge of foreigners and non-Muslims working in companies with foreign capital began to rise. This demand was fueled by the perception that foreigners and non-Muslims were economically better off than the Muslim/Turkish segment, thanks to capitulations and other privileges. In line with the objections and criticisms from the Muslim/Turkish section, the purges that started immediately after the victory intensified with the signing of the Lausanne Peace Treaty and continued throughout the 1920s.

It is possible to summarize the reasons for these purges against foreign and non-Muslim employees in companies under three headings: purges as a nation-building project, economic reasons and security-related reasons.

The new Turkish state, which defined itself as a nation-state, naturally wanted to homogenize the population inherited from the Ottoman Empire. Accordingly, it began to pursue policies that excluded non-Muslims who were considered unreliable in the process of building a nation from the definition of “nation”. One of the most well-known of these policies was the elimination of non-Muslims from companies. In fact, with these purges, the new Turkish state, on the grounds of providing economic independence as well as political independence, eliminated foreign and non-Muslims who were active in working life and who were now considered unreliable, and put into effect policies that would replace the reliable Muslim/Turkish element.

Keywords: Foreign Capital, Nationalization, Security, Companies, Purges.

Giriş

Kurtuluş Savaşı'nın sonra ermesi ve İstanbul'un TBMM idaresine girmesinden sonra başlayan yabancı sermayeli şirketlerden yabancı ve gayrimüslimlerin tasfiyesine yönelik faaliyetleri, doğrudan ve dolaylı olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Dolaylı tasfiye süreci için gösterilecek en önemli örnek, İttihat ve

Terakki Hükûmeti'nin iktisadi millileştirme faaliyetleri çerçevesinde 23 Mart 1916'da çıkardığı yabancı sermayeli şirketlerde Türkçe zorunluluğuna dair kanunun¹ 4 Şubat 1923'te yayınlanan bir tebligatla yeniden yürürlüğe konulmasıdır². Bu tebligata göre; yabancı sermayeli imtiyazlı, imtiyazsız ve sermayesi eshama münkasım şirketler belirlenen şartlar çerçevesinde yazışma ve haberleşmelerini Türkçe yapacaklardı. Hükûmet bu yolla şirketlerde çalışan ve Türkçe bilmeyen çalışanların tasfiye edilerek yerlerine Türklerin istihdamını sağlamayı amaçlıyordu. Kanunun yeniden yürürlüğe konulmasından hemen sonra İstanbul'da şirketlerin yazışmaları takip altına alınarak kanuna uymayanlar hakkında çeşitli yaptırımlar uygulanmaya başlandı. Ayrıca işe ihtiyacı olan Türklerin istihdamına yardımcı olmak için şirketlerin gereksinim duydukları personeli yetiştirmek amacıyla başta İstanbul valiliği olmak üzere resmî kurumların bünyesinde çeşitli kurslar açıldı. Böylece bu kanunla tasfiye edilmesi planlanan yabancı ve gayrimüslimlerin yerini alacak Türkler, piyasa için hazırlanmaya çalışıldı³.

Yabancı ve gayrimüslimlerin tasfiyesine yönelik doğrudan müdahaleler aslında şirketlerde Türkçenin kullanımına dair kanunun yeniden yürürlüğe girmesinden daha önce, Kurtuluş Savaşı'ndan hemen sonra başlamıştı. Fakat TBMM Hükûmeti, kamuoyunda yavaş yavaş yükselen tasfiye taleplerini Lozan'da barış görüşmelerinin devam ettiği ve henüz İstanbul'da işgalin sürdüğü bu dönemde mümkün mertebe itidalli karşılamak zorundaydı. 20 Kasım 1922'de toplanan Lozan Barış Konferansı'nda bazı konularda ilerleme kaydedilse de Musul'un durumu, kapitülasyonların kaldırılması, Osmanlı borçları, iktisadi meseleler gibi konularda konferans çıkmaza girdi ve 4 Ocak 1923'te temsilciler ülkelerine döndüler. Böylece barış görüşmeleri kesintiye uğramış oldu. Üzerinde anlaşma sağlanamayan iktisadi konulardan birisi de yabancı sermayeli şirketlerin statüsüydü. Hatta bu nedenle konferansın ilk döneminde TBMM Hükûmeti, müttefik devletler temsilcileri tarafından yabancı sermaye karşıtlığı ile itham

- 1 Kanunun tam metni için bk. *Düstür*, II/8, Evkâf Matbaası, İstanbul, 1928, s. 775-776.
- 2 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti İstanbul Murahhashı (HR. İM), 37/12.
- 3 Yabancı sermayeli şirketlerde Türkçe kullanımına yönelik kanun çerçevesinde yapılan çalışmalar hakkında geniş bilgi için bk. Fahri Sakal, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yabancı Sermayeli Şirketlerde Dil Kavgası", *XIV, Türk Tarih Kavgası (Ankara 9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt: II Kısım: II, Ankara 2005, s. 1082-1088; Murat Koraltürk, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 265-275; Asaf Özkan, "Milli Mücadele'den Sonra ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yabancı Sermayeli Şirketlerde Türkçe Meselesi", *Belleten*, C LXXVIII/S. 283, Aralık-2014, s. 1136-1156.

edilmişti. Hem yeni devletin uygulayacağı ekonomi politikasını belirlemek hem de müttefik devletlere iktisadi konularda mesaj vermek üzere 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir’de Türkiye İktisat Kongresi toplandı. Bu kongre sürecinde yapılan açıklamalar ve alınan kararlar, yeni devletin, egemenliğine zarar vermemek şartıyla yabancı sermayeyi teşvik edeceğini göstermişti. Mustafa Kemal Paşa kongreyi açış konuşmasında *Efendiler; iktisadiyat sahasında düşünür ve konuşurken zannolunmasın ki ecnebi sermayesine hasımız; hayır bizim memleketimiz vâsıdır. Çok sây ve sermayeye ihtiyacımız var. Kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebi sermayelerine lâzımgelen teminatı vermeğe her zaman hazırız. Ecnebî sermayesi bizim sâyimize inzıman etsin ve bizim ile onlar için faydalı neticeler versin* ifadelerini kullanarak aslında en üst düzeyde yeni devletin yabancı sermayeye bakışını net bir biçimde açıklamıştı⁴. Yine kongrede işçi temsilcilerinin, Türkiye’deki bütün yabancı şirketlerin millileştirilmesine yönelik teklifinin tüccar, sanayici, çiftçi temsilcileri tarafından reddedilmesi yeni devletin yabancı sermayeye karşı olmadığını açıkça ortaya koymaktadır⁵.

Osmanlı Devleti’nden devralınan yabancı sermayeli şirketlerin durumunu kapitülasyonlardan bağımsız düşünmek mümkün değildir. Zira Osmanlı ülkesindeki yabancı sermayeli şirketler, kapitülasyonlardan faydalanarak ayrıcalıklı konum elde etmişlerdi. Tanzimat döneminden itibaren esasen Osmanlı Hükûmetleri kapitülasyonların iktisadi sistem üzerindeki olumsuz etkisini kırmak üzere çeşitli girişimlerde bulunmuşlarsa da başarılı olamamışlardı. Kırım Savaşı’ndan sonra toplanan Paris Kongresi’nde kapitülasyonlar gündeme getirilmiş ve yeniden gözden geçirilmesi onaylanmış olmasına rağmen, alınan karar uygulanamamıştı. Bu tarihten sonra da Osmanlı Hükûmetleri kapitülasyonlardan kurtulmanın yollarını aramış ve II. Meşrutiyet’in ilanından sonra çeşitli uluslararası platformlarda ilga girişimlerinde bulunmuşlardı. Bu konuda en ciddi adım I. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla atıldı ve Sait Halim Paşa Hükûmeti 9 Eylül 1914 tarihli padişah iradesiyle 1 Ekim 1914’ten itibaren kapitülasyonları tek

4 *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir, (Haberler-Belgeler-Yorumlar)*, haz. A. Gündüz Ökçün, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 471, 3. baskı, Ankara 1981, s. 252-253.

5 Türkiye İktisat Kongresi’nin yabancı sermayeye bakış açısı hakkında geniş bilgi için bk. *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir, (Haberler-Belgeler-Yorumlar)*, haz. A. Gündüz Ökçün, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 471, Ankara 1981; Beşir Hamitoğulları, “İktisadi Sistemimizin Oluşumunda Lozan Andlaşmasının Etkileri”, *Lozan’ın 50. Yıl Armağanı*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 177-185; Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınları, Genişletilmiş 2. baskı Ankara 1982, s. 134-135; Korkut Boratav, *Türkiye’de Devletçilik*, İmge Kitabevi, 2. baskı Ankara, 2006, s. 52; Neslişah Leman Başaran Lotz, “Between National Sovereignty and Foreign Capital: the Fate of the French Companies’ Concessions in Turkey After the War of Liberation”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 55/No. 6, 2019, s. 880-881.

tarafı olarak kaldırdığını ilan etti⁶. Fakat mütareke döneminde kapitülasyonlar bu sefer çok daha ağır bir biçimde geri geldi. Lozan Barış Konferansı'nda ise İtilaf Devletleri kapitülasyonların kendilerine ve vatandaşlarına sağlamış olduğu ayrıcalıklardan kolaylıkla vazgeçmek istemiyorlardı. Konferansın ikinci aşamasında uzun tartışmalardan sonra kapitülasyonların kaldırılmasına razı olsalar da kendi tebaaları olan sermayedarların Türkiye'deki çıkarlarını korumaya yönelik kararlar almaktan vazgeçmek istememişlerdi⁷.

Konferans'ta TBMM Hükûmeti ile müttefik devletler temsilcileri arasında yabancı sermayeli şirketler konusundaki temel anlaşmazlık müttefik devletlerin kendi tebaaları olan sermayedarlara ait bu şirketlerin problemlerini barış antlaşmasının bir parçası haline getirerek çözmek istemeleri idi. TBMM Hükûmeti temsilcileri ise sermayedarları yabancı olsa da Türk kanunlarına tabi olarak kurulduklarını ve dolayısıyla tüzel kişilikleri itibarıyla Türk şirketi olduklarını iddia ediyordu. Bu yüzden Türkiye'nin bir iç meselesi olması gereken konunun uluslararası bir antlaşmaya dâhil edilmesini reddediyordu. Çözüm yolu olarak ise sorunların doğrudan hükûmet ve şirket temsilcileri arasında yapılacak ikili görüşmelerle halledilmesini istiyordu. Konferansın kesintiye uğramasından faydalanmak isteyen TBMM Hükûmeti, Hariciye Vekili İsmet Paşa imzasıyla müttefik devletler dışişleri bakanlarına 8 Mart 1923'te ekonomik konuların anlaşmadan ayrılmasını teklif eden bir nota gönderdi. Bu notaya karşı verdikleri 28 Mart 1923 tarihli cevabî notayla; kendi uyruklarının ve sermaye yatırdıkları şirketlerin Türkiye'deki çıkarlarının korunmasını ve uğradıkları zararların giderilmesini talep ettikleri gibi şirketlerle alakalı konuların hızlı bir biçimde çözülebilmesi adına şirketlerle TBMM Hükûmeti'nin doğrudan görüşmesini kabul etmişlerdi. Müttefik devletlerin bu notası üzerine harekete geçen TBMM Hükûmeti, şirketler meselesini halletmek üzere 10 Nisan 1923'te bir kararname yayınladı⁸. Bu kararnamede, Türkiye'nin

6 Zafer Toprak, *Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982, s. 70-71; Mehmet Emin Elmacı, *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*, Homer Yayınları, İstanbul 2005, s. 69-74.

7 Erkan Cevizliler-Seyhan Akbulut, "Lozan Barış Konferansı'nda Kapitülasyonlar Meselesi ve İsmet Paşa", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, VIII/2, Aralık-2019, s. 161-193.

8 Kararname şöyledir: *Elyevm Türkiye hudud-ı millîsi dâhilinde kalan yerlerdeki işler hakkında Harb-i Umûmî'den evvel Osmanlı İmparatorluğu tarafından verilmiş olan bilumum şirketlerin mesâil-i muallakasını selahiyetkar vekillerinin müraacaatlarında bil-tedkîk hal ve intacına hükûmetin amade bulunduğu ilanyla müraacaat edenlerden müzakereye mübaşeret lüzumunun aidiyetine göre Maliye, Nafia ve İktisât Vekâletlerine mezuniyet verilmiştir.* (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.18.1.1/ 7.15.9-1).

millî sınırları içerisinde kalan bölgelerdeki işlerle alakalı, I. Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı İmparatorluğu tarafından imtiyaz verilmiş olan bütün şirketlerin durumlarını görüşmek üzere hükûmetin hazır olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca şirketlerin belirleyecekleri temsilciler ile görüşmek üzere ilgili şirketin mahiyetine göre Maliye, Nafia ve İktisât Vekâletlerinin görevlendirildiği belirtilmiştir⁹.

Kararnamenin yayınlanmasından sonra şirket temsilcileri Ankara'ya giderek TBMM Hükûmeti temsilcileri ile müzakereye giriştiler. Şirketlerin hükûmetten talepleri genellikle tarifelerine zam, savaş nedeniyle uğradıklarını iddia ettikleri zarar ve ziyanlarının tazmini ve imtiyaz sürelerinin uzatılmasından ibaretti. Tarifeler üzerinde yapılan inceleme sonucunda ya zam ya indirim ya da olduğu gibi tasdik kararı veriliyordu. Zarar ziyan hesapları sonraki bir tarihe bırakılıyordu. İmtiyazların uzatılmasına dair talepler ise barışın imzalanmasından sonraya erteleniyordu¹⁰. Yapılan görüşmeler çoğunlukla olumlu sonuçlanmış ve şirketler ile TBMM Hükûmeti arasında yeni sözleşmeler imzalanmıştı. Yenilenen sözleşmelerde dikkat çeken noktalardan birisi hükûmet tarafından şirketlerin değişen oranlarda ve süre içerisinde çalışanlarını Türklerden seçmelerinin istenmesiydi. Şirketler de bu ilkeyi genel olarak kabul etmişlerdi. Örneğin Galata-Beyoğlu Tünel Şirketi temsilcisi Mösyö Veyl ile Nafia Vekâleti arasında gerçekleştirilen müzakereler sonucunda hazırlanan itilafname hükûmete sunulmuş ve hükûmet de 3 Haziran 1923 tarihli kararname ile şirketin altı ay içerisinde bütün çalışanlarını Türklerden seçmesi şartıyla bu itilafnameyi kabul etmişti¹¹. İzmir Liman ve Rıhtım Şirketi ile yapılan itilafname de bütün çalışanlarının Türk olması şartıyla hükûmet tarafından onaylanmıştı¹². 3 Temmuz 1923 tarihli kararname ile hükûmet, Aydın Demiryolları Şirketi ile imzalanan itilafnameyi, uzmanlık isteyen işlerin dışında kalan alanlarda Türklerin istihdam edilmesi şartıyla tasdik etmişti¹³. Dersaadet

9 Lozan Konferansı'nda yabancı sermayeli şirketler meselesi hakkında geniş bilgi için bk. Seda Örsten Esirgen, "Lozan Barış Görüşmelerinde İmtiyazlar Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXVIII/83, Temmuz 2012, s. 87-114; Asaf Özkan, "Lozan Konferansı'nda Yabancı Sermayeli İmtiyazlı Şirketler Meselesi ve Sonucu", *90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 1175-1199.

10 BOA. HR. İM., 18-171; *Akşam*, 8 Haziran 1339/1923, No: 1691.

11 BCA, 30.18.1.1/7.19.19.

12 BCA, 30.18.1.1./7.20.1.

13 BCA, 30.18.1.1/7.24.1; *Düstür*, (8 Mart 1339/29 Temmuz 1339), III/4, Milliyet Matbaası, İstanbul 1929, s. 129-130.

Tramvay Şirketi¹⁴, Dersaadet Elektrik Şirketi¹⁵ ve Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi¹⁶ de altı ay zarfında bütün çalışanlarını Türklerden seçmeyi kabul etmişlerdi. 1 Temmuz 1923 tarihli hükûmet kararnamesine göre Mudanya-Bursa Demiryolu Şirketi de bütün çalışanlarını Türklerden seçecekti¹⁷. Fenerler İdaresi'nin ise en fazla beş kişiden başka diğer çalışanlarını Türklerden seçmesi kararlaştırılmıştı¹⁸. Dersaadet Telefon Şirketi ile yapılan mukavelenamede istihdam ilkeleri daha detaylı bir şekilde ifade edilmişti. Mukavelenamenin 14. maddesinde; şirketin, hâlihazırda istihdam ettiği bütün Yunan memur ve işçileri derhâl ihraç edeceği, bundan sonra da hiçbir yabancı işçi ve memur istihdam etmeyeceği belirtilmişti. Yine hâlihazırda istihdam edilmiş olan yabancı memur ve işçilerden beşinin en fazla iki ve on altısının nihayet altı sene içerisinde işlerine son verilecek yerlerine peyderpey Türk memur ve işçi ikame edilecekti. Altı sene sonunda da başmühendis ve başmüfettiş ile beş daire başkanından başka yabancı çalışan kalmayacaktı¹⁹.

Yapılan sözleşmelerde şirketlere çalışanlarını Türklerden seçmesi zorunluluğu getirilmişti ama bu noktada “Türk” kavramının yeni Türk devleti tarafından nasıl tanımlandığı açık değildi. Çünkü henüz Lozan Konferansı'nın devam ettiği dönemde başlayan gayri resmi tasfiye sürecinde, şirketlerdeki yabancıların yanı sıra Türk tebaası olan gayrimüslim azınlıklar da tasfiyeye tabi tutulmuştu. Lozan Antlaşması'ndan sonra da bu uygulamalara devam edilince gerek batılı devletlerin Türkiye'deki temsilcileri gerekse şirketler, gayrimüslim azınlıkların vatandaşlık itibarıyla Türk olduklarını ileri sürerek bunların tasfiyelerine karşı çıktılar. Fakat yaşanan kafa karışıklığını Nafia Vekili Feyzi Bey'in yaptığı şu açıklama giderdi: *...Müdüri-i umumilerle muhasebeciler müstesna olmak üzere müessesât-ı ecnebiye ile şirketlerdeki tekmil müstahdeminin Türk tebaası değil Türk olması muktezâdır. Mukavelenâmelerde Türk memur istihdamı hakkındaki müddet-i muayyenenin hitama ermek üzere olması hasebiyle vilayet tarafından pek yakında bilumum müessesât-ı ecnebiye ile şirketlere yeni bir tebligat yapılacak ve bu tebligatta, derhal bütün müstahdeminin Türklerden intihâb edilmesi icab ettiği ve mukavelenâmelerindeki müddetin hitamında buna riayet etmemiş olan müessese ve şirketin*

14 *BCA*, 30.18.1.1/7.20.13; *Düstür*, III/4, s.114-118.

15 *BCA*, 30.18.1.1/7.20.14; *Düstür*, III/4, s.118-122.

16 *BCA*, 30.18.1.1/7.22.7; *Düstür*, III/4, s.124-126.

17 *BCA*, 30.18.1.1/7.23.19; *Düstür*, III/4, s.126-128.

18 *Düstür*, III/4, s. 131-134.

19 *Düstür*, III/4, s. 107-113.

*faaliyetine hemen nihayet verileceği bildirilecektir*²⁰. Dolayısıyla yeni Türk devletinin resmî millet tanımını 1924 anayasasının 88. Maddesinde *Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla “Türk” ulak olunur*²¹ şeklinde yer alacak olsa da tasfiye politikalarında farklı bir tanımın esas alındığı anlaşılmaktadır ki, bu da din temelli millet anlayışıdır²². Şirketlerde istihdam edilmesi istenen Türkler, Müslüman tebaa idi.

Ele alınan konu ile ilgili son yıllarda önemli çalışmalar yapılmıştır. Literatürü oldukça geliştiren bu çalışmalarda ağırlıklı olarak tasfiye politikalarının Millî Mücadele döneminde yükselen milliyetçi duyguların etkisi ile “zenofobi”, “azınlık karşıtlığı”, “ekonominin Türkleştirilmesi”, “homojen bir ulus yaratma” bağlamlarında değerlendirildiği görülmektedir²³. Bu yaklaşımların tamamıyla reddedilmesi elbette ki mümkün değildir. Zira kendisini ulus-devlet olarak tanımlayan yeni Türk devletinin üstelik verilen bir bağımsızlık savaşından sonra yaratmak istediği “millet”in mümkün merteye homojen bir bütünlük arz etmesine çalıştığı anlaşılmaktadır. Fakat konunun sadece bu boyutuna odaklanmanın yanlış değilse de eksik değerlendirmelere neden

- 20 *Tanin*, 22 Teşrinievvel 1339/22 Ekim 1923, No: 368. Rifat N. Bali başka bir kaynağa atflla Nafia Vekâleti Komiseri Feyzi Bey’in (Nafia Vekili olması muhtemeldir) 19 Ekim 1923’te konuyla alakalı şu açıklamayı yaptığını kaydetmektedir: *Şirketlerle yaptığımız antlaşmalar çok sariftir. Yabancı şirketlerle yapılan mutabakat gereğince, bu şirketler sadece Türk memurları istihdam etmek zorundadırlar. Bu TBMM’nin tüm tebaalarını ayırım gözetmeksizin istihdam edecekleri anlamını taşımaz. Tüm şirketler bizim ileri sürdüğümüz, dinleri ne olursa olsun tüm Türk vatandaşlarını değil, sadece Müslüman asıllı Türkleri istihdam etme şartını kabul ettiler. Buna rağmen ilgili şirketler Rum, Ermeni ve Yahudi memurları istihdam etmeye devam ederler ve onların işlerine son vermezlerse onlarla yaptığımız sözleşmeleri iptal etmek zorunda kalacağız. Bu konuda son derece kararlıyız. İstanbul’un elektriğini söndürmek ve tramvaylarını durdurmak pahasına da olsa bu kararlı tavrumuzu değiştirmeyeceğiz.* (Bali, *age*, s. 209).
- 21 *Sicill-i Kavanîn*, Cilt: I, (24 Nisan 1336-31 Teşrin-i Evvel 1341), Cihan Matbaası, İstanbul 1926, s. 549.
- 22 Yeni devletin “millet” tanımında dinin yeri hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Yıldız, “*Ne Mulhu Türkün Diyebilene*” *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, 6. bs, İstanbul 2016, s. 126-138; Soner Çağaptay, *Türkiye’de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik, Türk Kimdir?*, çev. Özgür Bircan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 19-25.
- 23 Konuyu bu boyutuyla ele alan bazı çalışmalar için bk. Alexis Alexandris, *The Greek Minority Of Istanbul And Greek -Turkish Relations 1918-1974*, Centre For Asia Minor Studies, Second Edition, Athens 1992; Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, 8. baskı, İstanbul 2006; Rifat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, 8. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2010; Koraltürk, *age.*, Çağaptay, *age*; Erol Ülker, “Refugees, Foreigners, Non-Muslims Nationalism And Workers in the Silahtarağa Power Plant, 1914-1924”, *Working in Greece and Turkey a Comparative Labour History From Empires to Nation-States, 1840-1940*, Edited by Leda Papastefanaki - M. Erdem Kabadayı, Berghan Books, New York 2020, s. 308-333; Fulya Apaydın-Erol Ülker, “The Political Incorporation of Labor in Turkey: Tracing the Origins of a Nationalist path”, *Nationalities Papers*, 49/5, Cambridge University Press, 2021, 820-837.

olacağı kanaatindeyim. Bu nedenle bu çalışmada, Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sonra yoğunlaşarak 1920'li yıllar boyunca devam eden tasfiye sürecinin nedenlerinin ve arka planındaki zihniyetin şekillendiğini düşündüğüm Kurtuluş Savaşı'nın sona ermesinden antlaşmanın imzalandığı tarihe kadarki dönem içerisinde TBMM Hükûmeti ile şirketler arasında şirketlerin istihdam politikalarına dair yaşanan tartışmalar ve müdahaleler üzerinde durulacaktır. Konu; bir millet yaratma projesi olarak tasfiyeler, tasfiyenin iktisadî nedenleri ve tasfiyenin güvenlikle alakalı nedenleri başlıkları altında ele alınmaya çalışılacaktır.

Şirketlerden gayrimüslimlerin tasfiye edilerek yerlerine Türklerin ikame edilmesine yönelik politikaları bir anlamda gayrimüslimlerin artık eşit yurttaşlar olarak kabul edilmediği ve etnik ve dinî nedenlerle “Türk milleti” tanımının dışında bırakıldığı şeklinde değerlendirmek mümkündür. Fakat gözden uzak tutulmaması gereken husus şudur ki, bahsedilen dönemde Türkiye’de tasfiyeye tabi tutulanlar sadece gayrimüslim azınlıklardan ibaret değildi. Değerlendirilmeye çalışılan dönem millet yaratma politikalarının yanı sıra yeni Türk devletinin “makbul vatandaş”²⁴ arayışına da sahne olmaktadır. Saltanatın kaldırılmasından sonra İstanbul’un TBMM idaresine girmesi sürecinde devralınan İstanbul Hükûmeti’ne bağlı bürokrasi de Millî Mücadele’ye karşı göstermiş olduğu tavra göre bir değerlendirmeye tabi tutulmuş, Millî Mücadele karşıtı olduğu tespit edilen asker ve sivil Osmanlı bürokrasisi tasfiye edilmişti. Gerek “millet” tasavvuru, gerekse “makbul vatandaş” arayışı konusunda TBMM Hükûmeti’nin elindeki temel ölçüt ise Millî Mücadele’ye karşı tavidir. Bu ölçüt ise Lozan Konferansı’nın devam ettiği süreç içerisinde hukukî dayanaktan daha ziyade siyasi kararlarla belirlenmiştir.

Tasfiyenin iktisadi sebepleri ele alınırken öncelikle Osmanlı Devleti’nden devralınan yabancı sermayeli şirketlerin Osmanlı dönemindeki istihdam politikaları üzerinde durulacaktır. Böylece aslında gerek resmî boyutta gerekse kamuoyunda yükselen tasfiye talebinin arkasındaki yabancı ve gayrimüslim karşıtlığını, büyük oranda yabancı sermayeli şirketlerin, Osmanlı döneminde istihdam konusunda Türklere karşı sergilemiş oldukları olumsuz tutumlarının beslediği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ayrıca şirketlerde boşalacak kadroların uzun süren savaşlar nedeniyle işsizlik ve yoksullukla uğraşmak zorunda kalan Türk unsur için istihdam alanı olarak kullanılmak istendiği de izah edilmeye çalışılacaktır.

24 Bu deyim Füsün Üstel’in eserine atfen kullanılmıştır. (Füsün Üstel, “Makbul Vatandaş”ın Peşinde II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, İletişim Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2005).

Tasfiyenin nedenlerinin güvenlikle alakalı boyutu, gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'nin son yıllarında ve Millî Mücadele dönemindeki genel tutumlarıyla yakından alakalıdır. 19. yüzyıl'da milliyetçilik akımının etkisi ile Osmanlı Devleti tabiiyetinde yaşayan farklı etnik kökenden gelen topluluklar, imparatorluktan koparak kendi ulus-devletlerini kurmuşlardı. Önce gayrimüslimlerle başlayan bu furya daha sonra Müslüman topluluklara da sirayet etmiş ve I. Dünya Savaşı sonunda imparatorluğun sınırları anayurt olarak görülen Anadolu topraklarından ibaret kalmıştı. Savaş sonrası elde kalan son toprak parçasının da önemli oranda işgal altına düşmesi ve bu işgale karşı verilen bağımsızlık savaşı sırasında gayrimüslim unsurların işgal güçleri ile iş birliği yaptığına dair kanaat nedeniyle yeni devleti kuranlar gayrimüslimlere karşı artık daha temkinli yaklaşma ihtiyacı duymuşlardı. Güvenilmez olarak görülen yabancılar ve gayrimüslimlerin, siyasi olduğu kadar iktisadi açıdan da tam bağımsızlık amacını gerçekleştirmeye çalışan yeni Türk devleti için iktisadi hayatta ve çalışma hayatında eski etkinliklerini devam ettirmeleri kabul edilemezdi. Tasfiye taleplerinin çoğu zaman ülkenin güvenliğinden sorumlu olan Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti'nden gelmesi, bu politikaların belirlenmesinde güvenlik kaygısının da oldukça etkili olduğunu açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

1. Tasfiye Politikalarının Nedenleri

a. Millet ve “Makbul Vatandaş” Yaratma Aracı Olarak Tasfiyeler

Mütareke dönemi bir taraftan işgallere karşı direniş ve bağımsızlık mücadelesi olarak değerlendirilebilirken bir taraftan da imparatorluktan ulus devlete geçiş sürecinin önemli bir aşaması olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda ister belirlenmiş bir plan dahilinde olsun, isterse tamamen pragmatik gerekçelerle olsun Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Anadolu'ya geçerek direniş hareketini tek bir merkez etrafında örgütlenme ve yürütme adına ortaya koymuş oldukları politikalar, toplumsal olarak imparatorluk toplumundan modern millete, siyasi örgütlenme biçimi olarak da imparatorluktan millî/ulus devlete geçiş sürecini ifade eder. Dolayısıyla Millî Mücadele dönemine damgasını vuran siyasal ideoloji milliyetçilik ideolojisi olmuştur. Bağımsızlık savaşı ile eş zamanlı yürütülen milletleşme ve ulus devletleşme politikaları belirli bir modelin izlenmesi ile değil iç içe geçmiş modellerin birlikte uygulanmasıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Modern anlamda milleti önceleyen milliyetçilik ideolojisinin tek bir tanımı olmamakla beraber başlıca iki çeşidi olduğu ileri sürülebilir. Bunlardan birincisi

“vatana bağlı iradi milliyetçilik” (teritoryal-sivil milliyetçilik), ikincisi ise dil, etnik köken, din gibi ortak duygulara dayanan “etno-kültürel milliyetçilik”. Birinci örnek Fransa’da olduğu gibi evrenselci, üniter, seküler ve devlet merkezli iken ikincisi Alman örneğinde olduğu gibi organik ve dışlayıcıdır. İradî milliyetçilikte belirlenmiş sınırlar içerisinde devlete vatandaşlık bağı ile bağlı olan bütün topluluk milletin üyesi olarak kabul edilir. Millet tanımı dışında kalan azınlıklar, göçmenler gibi unsurlar asimilasyon yolu ile milletin üyeleri haline getirilir. Yani siyasal olarak iradi milliyetçilik asimilasyonist ve kapsayıcıdır. Etnokültürel milliyetçilik ise milleti, kültür, dil hatta zaman zaman ırk gibi unsurlara dayalı organik bir bütünlük olarak tanımladığı için ayrıştırıcı ve dışlayıcıdır. Gerek Milli Mücadele döneminde gerekse cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye’de siyasal anlamda “Türk Milleti”nin tanımlanması sürecinde bu iki “millet” ve “milletleştirme” anlayışının bir arada yürütüldüğü görülmektedir²⁵.

Modern millet anlayışına dayalı milliyetçilik ideolojisi; Osmanlı Devleti’nin son döneminde tartışılmış hatta İttihat ve Terakki döneminde bir devlet politikası olarak uygulamaya geçirilmişse de siyasal olarak millet ve milliyetçilik anlayışının gerçekçi zemine oturması yeni Türk devletinin kuruluşuyla mümkün olmuştur. Bu noktada Türkiye’de milliyetçilik ve milli devlet oluşturma süreci kendi özgül şartlarında farklı bir seyir izlemiştir. Batı Avrupa milliyetçiliğinin tipik örneği olarak kabul edilebilecek Fransız milliyetçiliğinde, milliyetçilik ve ulus-devlet olguları eş zamanlı olarak ortaya çıkmıştır. Almanya’da, milliyetçilik ulus-devletin kuruluşundan önce, 19. Yüzyılın başlarında tanımlanmıştır. Türkiye’de ise bu iki örneğin aksine sıralamada ulus-devletin milliyetçilikten, dolayısıyla millettten önce geldiğini yani Ayşe Kadoğlu’nun deyimiyle Almanya’daki gibi “devletini arayan millet” değil, “milletini arayan devlet”ten bahsetmenin daha doğru olacağını ileri sürebiliriz²⁶.

“Milletini arayan devlet” tanımı gereği, kuruluş aşamasından itibaren yeni Türk devleti imparatorluktan devraldığı nüfusu siyasal, sosyal, etnik, kültürel, ekonomik vb. alanlarda homojenleştirmeye tabi tutacaktır. Bu homojenleştirme politikaları gayrimüslim azınlıklara karşı etnokültürel (dışlayıcı) milliyetçilik şeklinde sürdürülürken Müslüman ahaliye karşı iradi (kapsayıcı) milliyetçilik anlayışı çerçevesinde şekillenecektir.

25 Banu Eligür, “Ethnocultural Nationalism and Turkey’s Non-Muslim Minorities During The Early Republican Period”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol.46/Issue:1, 2019, s. 1.

26 Ayşe Kadoğlu, “Milliyetçilik-Liberalizm Ekseninde Vatandaşlık ve Bireysellik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik*, C 4, 2. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 287.

Osmanlı'dan devralınan gayrimüslim nüfus konusundaki en önemli homojenleştirme adımı Lozan Konferansı sırasında Türkiye ile Yunanistan arasında 30 Ocak 1923'te imzalanan "Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol"dü²⁷. Bu protokol ile Türkiye ile Yunanistan kendileri açısından sakıncalı ve güvenilmez gördükleri nüfustan kurtulma yoluna gitmişlerdi. Esasen Osmanlı Devleti'nin gerileme süreci boyunca kaybettiği topraklarda kalan gayrimüslim tebaa ve kaybedilen topraklarda tutunamayarak Anadolu'ya gelmek zorunda kalan Müslüman nüfus nedeniyle ve özellikle I. Dünya Savaşı'nda başta Ermeniler olmak üzere gayrimüslim azınlıkların savaş şartlarının etkisi ile göç ettirilmesi sonucunda yeni Türk devleti nispeten homojen bir nüfus devralmıştı. Fakat yine de Anadolu'da özellikle İstanbul, İzmir gibi uluslararası ticaretle nispeten entegre olmuş merkezlerde hala hatırı sayılır bir gayrimüslim nüfus varlığını devam ettiriyordu²⁸. Zaten Mübadele Sözleşmesi gereğince 30 Ekim 1918'den önce İstanbul'a yerleşmiş olan Rumlar ile Batı Trakya'daki Türkler mübadele kapsamı dışında bırakılmıştı.

Hem mübadele kapsamı dışında bırakılan Rumlar, hem de varlığını devam ettiren diğer gayrimüslim azınlıklar, Millî Mücadele döneminin kötü hatıraları nedeniyle nüfusun şüphe ile yaklaşıl原因unu oluşturuyordu. Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yaşanan işgal sürecinde gayrimüslim azınlıkların işgal kuvvetleri ile kurmuş oldukları

27 İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, C 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 185-191.

28 Yunanistan'la yapılan Mübadele Sözleşmesi'nden kısa bir süre sonra Hükümet tarafından kurulan bir komisyonun İstanbul ve çevresinde gerçekleştirdiği nüfus araştırmasının sonuçları *Tevhid-i Efkâr* gazetesinde yayınlanmıştı. Buna göre İstanbul'daki gayrimüslim miktarı şöyle idi: İstanbul şehri dâhilinde; 188.681 Rum, 76.162 Ermeni ve 64.545 diğer gayrimüslim unsurlardan oluşmak üzere toplam 328.388 gayrimüslim mevcuttu (Gazetede muhtemelen yapılan yanlış hesaplama sonucunda toplam 328.388 olarak verilmişse de 329.388 olmalı). İstanbul Vilayeti mühlakatında ise 61.094 Rum, 8.349 Ermeni ve 1.026 diğer gayrimüslim unsurlardan oluşmak üzere toplam 70.469 gayrimüslim yaşıyordu. Dolayısıyla İstanbul Vilayeti genelinde 249.775'i Rum, 84.011'i Ermeni ve 65.071'i diğer gayrimüslim unsurlardan oluşmak üzere toplam 398.857 gayrimüslim nüfus varlığını devam ettiriyordu. Aynı araştırmanın verdiği bilgiye göre; İstanbul'un TBMM Hükümeti idaresine girmesinden sonra İstanbul ve çevresinden gerek hükümetten aldıkları vesikalarla gerekse izin almaksızın toplam 21.785 gayrimüslim ülkeyi terk etmişti. (*Tevhid-i Efkâr*, 21 Şubat 1339, No: 3641-613). 1920 yılı istatistiklerine göre ise İstanbul'da 385.000 Rum, 118.000 Ermeni ve 45.000 Yahudi mevcuttu. (Erol Ülker, "Turkish National Movement, Mass Mobilization, and Demographic Change in Istanbul, 1922-1923", *Contemporary Turkey at a Glance II: Turkey Transformed? Power, History, Culture*, ed. Meltem Ersoy-Esra Özyürek, Springers, 2017, s. 177-178). 1920 ve 1923 yıllarına ait bu istatistiklere göre Kurtuluş Savaşı yılları ve sonrasında gayrimüslim nüfusta belli oranda bir düşüş gözlenmektedir.

ilişkiler ve çoğunlukla bu işgalleri onaylayan hatta Osmanlı “esaretinden” kurtuluş olarak gören yaklaşımları Müslüman/Türk kesim tarafından tepkiyle karşılanmıştı. İşgaller Müslüman/Türk kesimde endişe yaratırken azınlıklarda kurtuluş heyecanına ve coşkuya sebep olmuştu. Örneğin mütareke döneminde Rumların bir yortusu münasebetiyle Beykoz Ermeni Mektebi’nde düzenlenen, İngiliz ve Fransız subayların da katıldığı bir baloda önce İngiliz, Fransız, İtalyan, Rum ve Ermeni marşları okunmuştu. Ardından Serkis adındaki bir Ermeni tarafından katılımcılara hitaben Osmanlı yönetiminde gayrimüslim azınlıklara karşı uygulandığı iddia edilen zulüm ve ayrımcı politikalara dair bir konuşma yapılmıştı. Yine aynı toplantıda Ermeni Patrikhanesi’nde görevli Papaz Hamayek Efendi; *Ey mazlum milletler 600 senedir başımıza bela kesilen düşmanlarımız, bilmiş olun ki, ebedi düşmanlarımızdır... Bizi bu 600 senelik düşmanlarımızdan muhterem İngiliz, Fransız, İtalyan, Yunan devletleri kurtardı. Biz böyle ittifak etmeseydik bu ebedi düşmanlarımız bizi mahvedeceklerdi* ifadelerini kullanarak aslında Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin savaş döneminde İtilaf Devletleri ile olan birlikteliğini ortaya koyuyordu²⁹.

Başta İstanbul olmak üzere işgal altındaki bölgelerde gayrimüslim Osmanlı tebaasının işgal kuvvetleri askerî teşkilat ve polis gücünü de arkalarına alarak düşmanca davranışlar içine girmeleri Müslüman/Türk ahali ile gayrimüslimler arasındaki çatlakları iyice derinleştirmişti. Gayrimüslimlerin işgal sürecindeki davranışları müttefik devletler temsilcilerinin yazışmalarına da yansımaktaydı. Örneğin İstanbul’daki Müttefik Polis Komisyonu başkanı C. R. Ballard; mütareke döneminde müttefiklerin koruması altındaki gayrimüslimlerin kendilerini oldukça güvende hissettiklerini hatta Yunan ordusunun Ankara’ya ilerlemesi sırasında Türklere karşı kışkırtıcı tavırlar sergilemekten geri kalmadıklarını kaydetmektedir³⁰. Bu toplumsal çatışmalara ek olarak yabancı sermayeli şirketlerin gerek tarifelere uyguladıkları zamlar gerekse Müslüman/Türk unsur istihdam etmeme politikaları nedeniyle karşılık iktisadi bir mahiyet de kazanmıştı. Savaş yılları, çoğunlukla Müslüman/Türk unsurun ezilmesine, ekonomik olarak büyük sıkıntılar çekmesine neden olurken gayrimüslim azınlıkların nispeten daha müreffeh bir yaşam biçimini devam ettirmelerine, mütareke döneminde işgal güçlerinin desteği ile daha fazla zenginleşmelerine zemin hazırlamıştı. Müslüman/Türk unsur işsizlik ve yoksullukla boğuşurken yabancı ve gayrimüslimlerin sadece

29 Cengiz Mutlu, *Mütareke Döneminde Rum Nüfus Hareketleri (1918-1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014, s. 223-224.

30 Ülker, “Turkish National Movement”, s. 178.

ticaret hayatına değil aynı zamanda işgücü piyasasına da hâkim olmaları doğal olarak tepkiyle karşılanacak ve zaferden sonra işgücü piyasasında yabancı ve gayrimüslimlerin yerine Müslüman/Türklerin tercih edilmesi konusunda baskılar başlayacaktır³¹. Dolayısıyla yeni devleti kuranlar ve halkın önemli bir kesimine göre; azınlıklar, ülkenin ekonomik kaynaklarından ve istihdam imkânlarından faydalanma konularında Müslüman/Türk unsurdan sonra gelmeliydiler. Çünkü gerek Osmanlı'nın son yıllarındaki savaşlar, gerekse Millî Mücadele dönemindeki tecrübeler Çağatay Okutan'ın ifadesiyle hem devlette hem de halkta yabancı ve gayrimüslimlere karşı ciddi bir “güvensizlik psikozuna” neden olmuştu³². Dolayısıyla mümkün olduğu kadar nüfusu homojenleştirmek muhtemelen yeni devleti yönetenlerce bir “ölüm-kalım” meselesi olarak görülüyordu.

Yabancı sermayeli şirketlerden gayrimüslimlerin tasfiyesine yönelik politikaların meşrulaştırıcı gerekçesi bu kesimin Millî Mücadele'ye karşı göstermiş olduğu tavırdı. Bu noktada üzerinde durulması gereken husus yeni Türk devletinin bu gerekçeyi sadece yabancılara ve gayrimüslimlere yönelik olarak işletmemiş olmasıdır. Çünkü Millî Mücadele'ye katılmayanlar veya aleyhinde çalışanlar sadece yabancılar ve gayrimüslimlerden ibaret değildi. Bunların yanında özellikle mütareke İstanbul'unda Millî Mücadele'ye katılmayan hatta aleyhinde çalışan, işgal güçleri ile iş birliği içerisinde olan Müslüman/Türk unsurlar da mevcuttu. Zaferin kazanılmasından sonra TBMM Hükümeti'nin, İstanbul'dan devralınan askerî ve sivil bürokrasiyi de bir tasfiyeye tabi tuttuğu görülmektedir.

23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılması ile birlikte Türkiye'de biri İstanbul'da diğeri de Ankara'da olmak üzere iki farklı hükümet ortaya çıkmıştı. Başta Padişah ve Halife'yi işgalcilerin elinden kurtarmayı hedef olarak belirleyen Ankara Hükümeti³³, zaman içerisinde yaşanan askerî ve siyasi olayların da etkisiyle İstanbul Hükümetleri ile karşı karşıya gelmiş ve 1 Kasım 1922'de TBMM'nin almış olduğu kararla saltanat ve hilafeti birbirinden ayırarak

31 Bali, *age.*, s. 199-201.

32 M. Çağatay Okutan, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 131; Koraltürk, *age.*, s. 248-249.

33 Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele döneminde yapmış olduğu birçok açıklamasında ve Meclis konuşmasında saltanat ve hilafet makamını kurtarmak hedefinin ifade edildiğini görmek mümkündür. Örneğin 24 Nisan 1920'de hükümet kurulmasına dair teklifinde ...*Mücadeletimizin birinci gayesi ise saltanat ve hilafet makamlarının tefrikini istihdaf eden düşmanlarımıza irade-i milliyenin buna müsait olmadığımız göstermek ve makamâtı mukaddeseyi esaret-i ecebiyeden tahlis ederek ululemin salâhiyetini düşmanın tehdit ve ikrahından azade kalmaktır* ifadelerini kullanmaktadır. (*Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)*, Devre: I/Cilt: 1-İçtima: 2, 24.04.1920, s. 31).

saltanatı kaldırmıştı. Böylece savaş meydanlarında kazanılan zaferlerin sağlamış olduğu meşruiyetle Ankara Hükûmeti, ülkedeki tek siyasal otorite hâline gelmişti.

11 Ekim 1922’de imzalanan Mudanya Mütarekesi’nde zikredilmemiş olmasına rağmen, saltanatın kaldırılarak İstanbul Hükûmeti’nin tarihe karışması ile birlikte İstanbul’un TBMM Hükûmeti’ne iltihak etmesi, hükûmeti halledilmesi oldukça zor problemlerle karşı karşıya bırakmıştı. Başta gelen problemlerden birisi yüzyıllardır Osmanlı Devleti’ne başkentlik yapan İstanbul’un nasıl idare edileceği ve İstanbul Hükûmeti’nden devralınan askerî ve mülki bürokrasinin yeni dönemde istihdam edilip edilmeyeceği meselesiydi. Bu noktada yeni devleti yönetenler bir nirengi noktası belirlemek zorunda kaldılar ve bu nirengi noktasını Millî Mücadeleye karşı tavrı olarak belirlediler. Yani 1 Kasım 1922’de saltanatın kaldırılması ile açığa çıkmış olarak kabul edilen İstanbul Hükûmeti’ne bağlı bürokrasinin, Millî Mücadele’ye karşı tavrına göre değerlendirilmesi gündeme geldi. Buna göre; Millî Mücadele’yi destekleyenlerin yeniden istihdam edilmesi, desteklemeyenlerin karşıt bir hareketleri yoksa emekliye sevk edilmeleri veya tazminatları verilerek tasfiye edilmeleri; Millî Mücadele karşıtı faaliyetleri tespit edilenlerin ise bir daha devlet hizmetinde çalıştırılmamak üzere işten atılmaları kararlaştırıldı. Saltanatın kaldırılmasından sonra uzun bir süre kafa karışıklığından, çıkarılan çeşitli kanun ve kararnamelerden sonra ulaşılan bu noktada İstanbul bürokrasisinin durumunu tespit etmek üzere eski nezaretlerde çeşitli komisyonlar kuruldu ve bu komisyonlar memurların durumunu inceleyerek haklarında gerekli gördüğü kararları verdi. Böylece Millî Mücadele’ye karşıt bir hareketi görülmeyenler “caiz-ül istihdam” olarak değerlendirilirken diğerleri durumlarına göre ya emekliye sevk edildi ya da tasfiyeye tabi tutuldu. Fakat herhangi bir memur hakkında “caiz-ül istihdam” kararı verilse bile hükûmetin İstanbul Hükûmeti’nden devralınan bütün bürokrasiyi hemen istihdam edebilecek ekonomik gücü yoktu. Dolayısıyla uzun bir süre kamuoyu ve basını meşgul edecek gayr-i faal memurlar meselesi ortaya çıktı ki hükûmet bu durumda olan memurlara iş alanları bulmak zorunda kaldı³⁴.

TBMM Hükûmeti esasen Millî Mücadele’ye katılmayan subay ve sivil memurları doğrudan cezalandırmak istiyordu. Fakat yukarıda ifade edildiği üzere Lozan Konferansı’nın devamı müddetince bu konuda nihai karar verilememiştir. Diğer

34 Saltanatın kaldırılmasından sonra İstanbul’un TBMM’ye iltihakı ve bürokrasi konusundaki uygulamalar hakkında geniş bilgi için bk. Asaf Özkan, *II. Meşruiyet’ten Cumhuriyet’e Askerî ve Mülkî Bürokraside Tasfiyeler, Askerî ve Mülkî Heyet-i Mahsûsalar*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014, s. 309-332; Eminağalp Malkoç, *Cumhuriyet’ten Büyük Söylev’e Ankara-İstanbul İkilemi (1923-1927)*, Derin Yayınları, İstanbul 2014, s. 307-328.

taraftan Lozan'da Yunanistan'la imzalanan ve karşılıklı iki ülkenin seferberlik müddetince işlenen siyasi suçları yargılamayacaklarına dair şartları ihtiva eden Aff-ı Umumiye Müteallik Protokol nedeniyle yargılama imkânı elde edilememiştir. Bu nedenle konferansın devam ettiği süreçte bürokrasinin tasfiyesi çeşitli kararnemelerle yürütülmüş barış antlaşmasının imzalanmasından sonra ise süreç kanun çerçevesine alınmıştır. TBMM Hükûmeti cezalandırma imkânını elde edememişse de en azından Millî Mücadele'ye katılmayan veya aleyhinde çalışan askerî ve mülki bürokrasiyi yeni dönemde istihdam etmek istemiyordu. Bu bağlamda 25 Eylül 1923'te çıkarılan bir kanunla İstanbul Hükûmeti'nden devralınan Millî Mücadele'ye katılmayan, aleyhinde çalışan ve millî sınırlar dışında kalan subayları ayıklamak üzere bir Askerî Heyet-i Mahsusa kuruldu ve bu Heyet-i Mahsusa vasıtasıyla çeşitli rütbelerde 479 subay bir daha devlet hizmetinde istihdam edilmemek üzere askerlikten tard edildi. Yine aynı kanun uyarınca 1094 subayın askerlikle ilişkisi kesildi. Aynı kanunun 3. ve 4. maddeleri gereğince bu sayıdan çok daha fazlası Millî Mücadele'ye katılmadığı gerekçesiyle zorunlu olarak emekliye sevk edildi. 26 Mayıs 1926 tarihinde ise bu sefer askerî bürokraside olduğu gibi mülki bürokraside de Millî Mücadele'ye katılmayan memurları tespit ve tasfiye etmek üzere bir Heyet-i Mahsusa kuruldu. Kurulan bu Mülki Heyet-i Mahsusa'nın incelemeleri sonucunda hakkında işlem yapılan 3150 memurun 1250'si bir daha devlet hizmetinde istihdam edilmemek üzere tasfiyeye tabi tutuldu³⁵.

İstanbul Hükûmeti'nden devralınan askerî ve mülki bürokrasinin büyük bir kısmının Müslüman/Türk olduğunu tahmin etmek zor değildir. Çünkü öteden beri Osmanlı toplumunda memurluk ve subaylık gibi resmî devlet hizmetleri ağırlıklı olarak İmparatorluğun Müslüman/Türk tebaası tarafından yürütülüyordu³⁶. Dolayısıyla yukarıda ifade edilen tasfiye süreci de ağırlıklı olarak Müslüman/Türk tebaaya uygulanmıştır.

Osmanlı Devleti'nden devralınan askerî ve mülki bürokrasiye yönelik tasfiye süreci ile yabancı ve gayrimüslimlerin yabancı sermayeli şirketlerden tasfiye edilmeleri birlikte değerlendirildiğinde, ikincisinin, yabancı düşmanlığı, azınlık karşıtlığı

35 Özkan, *age.*, s. 393, 410, 445.

36 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren modern eğitim almış gayrimüslimlerin başta Hariciye Nezareti olmak üzere merkez ve taşra teşkilatında giderek daha fazla görev aldıkları bilinmesine rağmen, (Ayhan Aktar, *Vatandaşlık ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, 8. baskı, İstanbul 2006, s. 118-119), I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı gibi süreçlerin yaşandığı ülkede gayrimüslimlerin bürokraside iyice azaldığı düşünülebilir.

gibi saiklerin yanında belli bir politikanın sonucu olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu politika ise yeni devletin zeminini hazırlayan Millî Mücadele ortak paydasında buluşan insanların oluşturduğu bir siyasal toplum yaratmak olarak değerlendirilebilir. Bu süreçte gayrimüslim azınlıklar yeni devletin tanımladığı “millet”in dışında tutulduğu gibi Millî Mücadele’ye katılmayan ve aleyhinde çalışan Osmanlı asker ve sivil bürokrasisi de “makbul vatandaş” tanımının dışında bırakılmıştı. Dolayısıyla yabancı ve gayrimüslim azınlıklara yönelik tasfiye politikalarının sebebi bu unsurların ontolojik varlığı değil Osmanlı Devleti’nin son döneminde ve özellikle mütareke dönemindeki siyasal faaliyetleri ile ilgilidir. Tabii ki bahsedilen dönemde gayrimüslim unsurların ortak bir kararla tamamının Millî Mücadele karşıtı faaliyetlerde bulduklarını gösterecek istatistiki verilere sahip değiliz. Hatta böyle olmadığı da rahatlıkla iddia edilebilir. Fakat dönemin şartları içerisinde bu politikalar belirlenirken geçmiş tecrübeler üzerinden bir genelleme yapıldığı anlaşılmaktadır.

b. İktisadi Sebepler

Yabancı sermayeli şirketlere yönelik tasfiye politikalarının iktisadi sebeplerini anlamak için bu şirketlerin Osmanlı dönemindeki istihdam politikaları üzerinde durmak gerekir. Çünkü imtiyazlı veya imtiyazsız Osmanlı ülkesinde yatırım yapan yabancı sermayeli şirketler istihdam konusunda Müslüman/Türk unsurdan ziyade yabancıları ve gayrimüslim Osmanlı tebaasını tercih ediyordu ve bu durum da Türklerin tepkisine neden oluyordu. Dolayısıyla zaferin kazanılmasından sonra TBMM Hükümeti ve daha sonra Cumhuriyet hükümetleri mevcut istihdam politikasını tersine çevirecek tedbirler almayı hem iktisadi bağımsızlığı gerçekleştirmek hem de ülkenin kurtuluşunda rüşünü ispat ettiği düşünülen Müslüman/Türk unsurun işsizlik, yoksulluk problemlerini aşmak için zorunlu görecektir.

Yabancı sermayeli şirketlerde gayrimüslimlerin yerine Müslüman/Türk unsurun ikamesine yönelik politikalar İttihat ve Terakki’nin iktidar yıllarında başlamıştı. I. Dünya Savaşı yıllarında İttihat ve Terakki Hükümetleri savaş şartlarından da faydalanarak uygulamaya geçirdikleri “millî iktisat” politikası kapsamında kapitülasyonları kaldırmanın yanında yabancı sermayeli şirketleri de kontrol altına almaya çalıştı³⁷. Hatta bu şirketlerde Türklerin istihdam edilmesi için çeşitli kanun ve yönetmelikler çıkardı. Fakat 30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi’nin

37 II. Meşrutiyet yıllarında millî iktisat politikaları hakkında geniş bilgi için bk. Toprak, *age.*,

imzalanmasıyla süreç tersine döndü ve şirketler Osmanlı hükûmetlerinden işgalci güçlerin de desteği ile eskisinden daha ağır sözleşmeler talep etmeye başladılar. Örneğin İstanbul'da Elektrik Şirketi ile yapılan 8 Aralık 1918 tarihli ek mukavelenamede şirketin 420.000 liralık zararı telafi edilmeye kadar tarifelerine değişen oranlarda yüksek miktarda zam yapılmıştı³⁸. Aynı şekilde 11 Aralık 1918'de Şirket-i Hayriye vapurlarının bilet ücretlerine savaş şartları nedeniyle kömür fiyatlarındaki artış gerekçe gösterilerek iki misli zam yapılmıştı³⁹. 12 Aralık 1918'de ise Aralık ayının sonundan geçerli olmak üzere İstanbul'dan diğer bölgelere yapılan tren seyahatlerinde yolcu tarifelerine yüzde 50, eşya tarifelerine yüzde 100 olmak üzere zam uygulanmıştı⁴⁰. Dersaadet Rıhtım ve Dok ve Antrepo Şirketi tarifelerinde ise yüzde 200 nispetinde zam yapılması kararlaştırılmıştı.⁴¹ Mütareke dönemi boyunca şirketlerin lehine yapılan düzenlemeler zikredilenlerden ibaret değildi. Hemen hemen bütün şirketler dönemin şartlarından faydalanarak mukavele şartlarını kendi lehlerine çevirecek yeni veya ek sözleşmeler yapmışlardı.

Tarifelerine yapılan zamlar ve sözleşme şartlarının iyileştirilmesi yanında işgal bölgelerinde bulunan yabancı sermayeli şirketlerin istihdam konusunda da İTC döneminin uygulamalarını iptal ederek yine yabancıları ve gayrimüslim Osmanlı tebaasını tercih ettikleri anlaşılmaktadır. 1 Ağustos 1922'de Kafkas ahalisinden olup on beş yıldır Osmanlı tabiiyetine geçtiğini ve savaş yıllarında Tersane ve Yedikule Şimendifer Kumpanyasında makinist olarak çalıştığını ve elinde de bu şirketlerden şahadetname bulunduğunu iddia eden Abdullah oğlu Ali'nin hükûmete verdiği şikâyetname bunun tipik bir örneği sayılabilir. Abdullah oğlu Ali şikâyetnamesinde; Elektrik, Tramvay ve Su Şirketlerine müracaat ettiği hâlde işe alınmadığını, şartnamelerine göre Osmanlı tebaasından memur çalıştırmak zorunda olan bu şirketlerin Rus memur ve işçi istihdam ettiğini ifade ederek bu durumun bir an önce düzeltilmesini istiyordu. Ali Bey'in şikâyet dilekçesinin arkasına Müessesât-ı Nafia Komiseri tarafından düşülen notta iddiaların tamamen doğru olduğu ve bütün girişimlere rağmen şirketin yabancı memurları istihdam etmekten vazgeçmediği belirtilmektedir⁴². Bu şikâyet üzerine Nafia Nezareti ve Müessesât-ı Nafia Komiserliği arasında cereyan eden yazışmalardan

38 *Düstûr*, Tertip: II, Cilt: 11, (II/11) Evkâf Matbaası, İstanbul 1928, s. 63-64.

39 *Düstûr*, II/11, Evkâf Matbaası, İstanbul 1928, s. 70.

40 *Düstûr*, II/11, Evkâf Matbaası, İstanbul 1928, s. 70-71.

41 *Düstûr*, II/11, Evkâf Matbaası, İstanbul 1928, s. 163.

42 BCA, 230/26.17.4-2

asında Elektrik Şirketi ile alakalı sorunun daha önceki dönemlere dayandığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1922 Mart ayı içerisinde Müessasât-ı Nafia Komiserliği, Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi yönetiminden şirkette istihdam edilmiş olan yabancı memurların isimlerini ve neden istihdam edildiklerini içeren cetvelleri istemişti⁴³. Bu talep üzerine komiserliğe sunulan listeye göre; şirketin çeşitli birimlerinde istihdam edilmiş olan 662 çalışanın 473'ü Osmanlı tebaası (%71); 189'u ise yabancı idi (%29). Listede bulunan yabancı çalışanlardan sadece Rus ve Yunan tebaası olanların ayrıca belirtildiği görülmektedir⁴⁴. Esasen şirkette istihdam edilen Ruslarla alakalı yukarıda ifade edildiği üzere çeşitli şikâyetler bulunsa da Yunan memurların zikredilmesi dönemin şartlarıyla ilgilidir. Şirket, komiserliğe gönderdiği listenin ek yazısında uzmanlık isteyen kısımlarda çalıştırılacak yeterli kadar Osmanlı tebaası bulunmadığı için zorunlu olarak yabancı memurlar istihdam edildiğini ifade etse de⁴⁵ komiserliğin çalışanların listesine düşüğü notlar bu iddianın gerçeği yansıtmadığını göstermektedir. Zira yapılan incelemede listedeki yabancılardan bazılarının yanına *işbu montör ve montör muavinleri kâmilen memleketimizde mebzûlen mevcuttur şeklinde* notlar düşüldüğü görülmektedir⁴⁶. Umur-ı Nafia Komiserliği, Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi'nden aldığı listeleri ve yabancı memurlar çalıştırılmasına dair gerekçeleri inceledikten sonra 25 Mart 1922'de Umur-ı Nafia Müdüriyeti'ne konuyu açıklayan bir rapor göndermişti. Raporda; şirketle imzalanmış olan şartnamenin 54. maddesine göre şirketin tedarik edemeyeceği bazı uzmanlık gerektiren alanlar hariç çalışanlarını tamamen Osmanlı tebaasından seçmesi gerektiği hâlde bu maddeye aykırı olarak yabancı memurlar istihdam ettiği ileri sürülmektedir. Nitekim rapora göre; şirkette istihdam edilen 189 yabancı memur ve işçiden sadece 18'inin gerçekten uzmanlık isteyen ve Osmanlı tebaasından bulunması mümkün olmayan alanlarda istihdam edildiği, geriye kalan 171 çalışanın ise sözleşmeye aykırı bir biçimde çalıştırıldığı ifade edilmektedir. Komiserlik bu açıklamayı yaptıktan sonra müdürlük makamını, şirketi imzaladığı şartnameye uyması konusunda zorlamaya çağırıyordu⁴⁷.

Elektrik Şirketi'nin 1922'de henüz Millî Mücadele'nin sona ermediği, İstanbul'da padişah ve İstanbul Hükûmeti'nin varlığını devam ettirdiği dönemdeki listelerinde

43 BCA, 230/26.17.4-3.

44 BCA, 230/26.17.4-5.

45 BCA, 230/26.17.4-4.

46 BCA, 230/26.17.4-5

47 BCA, 230/26.17.4.

doğal olarak çalışanlar “Osmanlı tebaası” ve “ecnebi (yabancı)” şeklinde tasnif edilmişti. Dolayısıyla Osmanlı tebaası olarak gösterilen %71’lik dilim içerisinde Müslüman/Türk ve gayrimüslimlerin sayısını tespit etmek mümkün değildir. Fakat saltanatın kaldırılmasından ve İstanbul’un TBMM Hükûmeti idaresine girmesinden hemen önce hazırlanmış İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo Şirketi’ne ait iki çalışan listesi Mütareke İstanbul’unda yabancı sermayeli şirketlerin Müslüman/Türk istihdamı konusunda oldukça soğuk davrandıklarını göstermektedir. 31 Ekim 1922 tarihli bu iki listeye göre çalışanların dağılımı şöyledir⁴⁸:

İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo Şirketi Çalışanlarının Listesi (31 Ekim 1922)												
Türk		Ecnebi										
Müslüman	Gayrimüslim	Yunan	Fransız	Yugoslav	İtalyan	İspanya	Belçika	İngiliz	Mısır	Sırp	Çekoslav	
57	84	26	22	6	11	1	1	5	1	1	1	

İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo Şirketi Çalışanlarının Listesi (31 Ekim 1922)											
Türk		Ecnebi									
Müslüman	Gayrimüslim	Yunan	Fransız	Yugoslav	İtalyan	İspanya	İngiliz	Mısır	Sırp	Çekoslav	
68	69	18	20	7	9	1	4	1	2	1	

Toplam: 216

Toplam: 200

Elimizde, İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo Şirketi’ne ait aynı tarihli bu iki listede neden farklı rakamların bulunduğunu açıklayacak başka bir bilgi bulunmamasına rağmen, listelerin şirketin istihdam politikası konusunda önemli ipuçları sağladığı düşünülebilir. Buna göre ilk listede Müslüman/Türk Osmanlı tebaasının oranı yaklaşık %26 iken gayrimüslim Osmanlı tebaasının oranı yaklaşık %39’dur. Yabancı çalışanların toplam çalışan sayısına oranı ise %35 civarındadır. İkinci listede şirket çalışanlarının %34’ü Müslüman/Türk; %34’ü gayrimüslim Osmanlı ve %32’si yabancı şeklinde sıralandığı görülmektedir. Bu iki listenin aynı anda farklı birimlerde çalışan kişilerin bilgisini verdiği düşünülürse şirketin toplam 416 çalışanı olduğu ve bunlardan 125’inin (%30) Müslüman/Türk, 153’ünün (%37) gayrimüslim Osmanlı tebaası ve 138’inin (%33) yabancı olduğu ortaya çıkar. Zaferin kazanılmasından hemen sonra hazırlanan bu listelerde yukarıda verilen elektrik şirketi listesinden farklı olarak Türk vatandaşlarının Müslüman/

48 BCA, 230/82.71.6-14; 6-15; 6-16; 6-17; 6-18; 6-19.

gayrimüslim şeklinde bir ayrıma tabi tutulması, yeni dönemin bakış açısını göstermesi açısından önemlidir. Bu ve buna benzer listelerin Müslüman/Türk unsurun şirketlerde yeteri kadar istihdam olanağı bulamadığına dair algıyı besleyen ve tasfiye talebinde bulunan kesimler için bu talebi meşrulaştıran ciddi kanıtlar olarak görüldüğü düşünülebilir.

Gerek Elektrik Şirketi'ne gerekse Rıhtım, Dok ve Antrepo Şirketi'ne dair istatistiki bilgiler esasen 1922'de Türkiye İktisadî İstihbarat ve Neşriyat Merkezi tarafından yapılan ankete göre hazırlanan Ticaret Salnamesi'nin verilerine oldukça uygundur. Mütareke İstanbul'unda Millî Mücadele'ye silah, cephane ve istihbarat sağlamak üzere kurulmuş olan Mim Mim Grubu üyelerinden ve grubun temas murahhası olan Ahmet Hamdi Bey öncülüğünde yapılan bu çalışma İstanbul'un ticari ve iktisadi hayatının haritasını çıkarmıştı. Buna göre, ithalat-ihracat ticaretinde Türkler adet olarak %4'ü geçmiyordu. Liman işleri neredeyse tamamen Türk olmayanların elinde olduğu gibi limanda iş görmek için mutlaka Rumca, İtalyanca veya Fransızca bilmek gerekiyordu. Bankacılık, sigortacılık gibi alanlar neredeyse tamamen yabancıların elindeydi ve bu alanlarda çalışan Türkler hademelikten yukarı çıkamıyordu. Toptancılık, yarı toptancılık ve perakendecilik gibi alanlarda da Türklerin hissesi en fazla %10-15 olarak belirlenmişti. Su, havagazı, elektrik, telefon, tramvay, tünel, demiryolu, madencilik, tütün gibi büyük işler yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerin elindeydi ve bu şirketlerin üst kademelerinde neredeyse Türk memur istihdam edilmezdi. Şirketlerde çalışan Türklerin en yüksek derecesi yabancıların ve gayrimüslim Osmanlı tebaasının en düşük seviyesindeydi⁴⁹.

Mim Mim Grubu üyelerinden olan ve bu grubun iktisadi millileştirme çabalarında öne çıkan Ahmet Hamdi Bey'in verdiği bilgilere nispeten temkinli yaklaşmak gerekmektedir. Fakat Türk Ticaret Salnamesinin ortaya koyduğu İstanbul'un çalışma hayatındaki Türklerin durumunu Alexis Alexandris'in eserinden de takip etmek mümkündür. Alexandris'in Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti'nin Milletler Cemiyeti'ne sunduğu bir belgeye dayanarak verdiği 1923 yılı verilerine göre; başta bankacılık, sigortacılık olmak üzere büyük iş yapan yabancı sermayeli şirketlerde Rumların oranı %10'dan %99'lara kadar varabiliyordu. Diğer alanlarda iş yapan Türk şirketlerinde de %20 ile %100 gibi değişen oranlarda Rumların istihdam

49 Ahmet Hamdi Başar, *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları, Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi*, "Gazi Bana Çok Kızmış..." I, Yay. haz. Murat Koraltürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 129-130.

edildiği görülmektedir ki her iki gruptaki şirketlerin çoğunda Rumların oranı %50'nin üzerindedir⁵⁰.

İşgal altındaki İstanbul'da gerek sermaye gerekse işgücü piyasasına yabancı ve gayrimüslimlerin hâkim bulunması Müslüman/Türk unsurun tepkisine neden oluyordu. Müslüman/Türk tüccarlar yabancı sermayedarların yerine geçmek isterken işsizlik ve yoksullukla boğuşan Müslüman/Türk ahali işgal kuvvetleri ile iş birliği yapan yabancı ve gayrimüslim işçi ve memurların yerini almak arzusundaydı. Bu konuda hükümetin de destek verdiği görülmektedir. Zaferin kazanılmasından sonra henüz Mudanya'da mütareke görüşmeleri devam ederken İstanbul Müdafaa-i Milliye Heyet-i Merkeziye azası ve Mîm Mîm Grubu üyesi olan Ahmet Hamdi Bey ile Vehbi Bey, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye ile temas sağlamak ve İstanbul'da yapılacak işlere dair emir almak üzere Bursa'ya gittiler. Temsilciler aracılığıyla Müdafaa-i Milliye Teşkilatı'na askerî ve siyasi görevlerin yanında İstanbul'da iktisadi görevler de verilmişti. Erkân-ı Harbiye'den aldığı emirle harekete geçen Müdafaa-i Milliye Teşkilatı Heyet-i Merkeziyesi zaman kaybetmeden, 3 Kasım 1922'de Müdafaa-i Milliye Teşkilatı'na bağlı olarak bir Teşkilat-ı İktisadiye Encümeni oluşturdu. Bu encümenin önderliğinde kısa süre içerisinde İstanbul'un tüccar, esnaf ve işçi kesimini Müdafaa-i Milliye Teşkilatı'na dolayısıyla TBMM Hükûmeti'ne bağlayacak üç örgüt kuruldu. Bunlar Millî Türk Ticaret Birliği, Esnaf Cemiyetleri Heyet-i Müttehidesi ve İstanbul Umûm Amele Birliği idi⁵¹. Erol Ülker'in de isabetle vurguladığı üzere İstanbul Müdafaa-i Milliye Teşkilatı gerek halkın yabancı ve gayrimüslimlere olan tepkilerini organize ederek gerekse bu kurulan örgütleri kullanarak Millî Mücadele'den sonraki süreçte İstanbul'da sermaye ve işgücü piyasasına Müslüman/Türklerin hâkim olması konusunda ciddi çalışmalar yaptı⁵².

Yeni Türk devleti açısından yabancı sermayeli şirketlerden gayrimüslim ve yabancıların tasfiye edilmesi savaş sonrası sıkıntılı dönemde devletten iş bekleyen Müslüman/Türk kesime yeni istihdam alanları yaratmak anlamına da geliyordu. Yukarıda zikredildiği üzere İstanbul Hükûmeti'nden devralınan askerî ve mülki bürokrasiden “caiz-ül istihdam” kararı alan fakat kendilerine uygun iş imkânı

50 Alexandris, *age.*, s. 108-109.

51 Asaf Özkan, *İşgal İstanbul'unda İstihbarat ve Eylem Mîm Mîm Grubu*, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum, 2015, s. 236-237; Erol Ülker, “Solcularla Mîm Mîm'cilerin İlişkisi Üzerine Yeni Bilgiler”, *Toplumsal Tarih*, S. 249, Eylül 2014, s. 71.

52 Erol Ülker, “Turkish National Movement”, s. 177-192.

bulunmadığı için açıkta kalan gayr-i faal memurlar meselesi ciddi boyutlara ulaşmıştı. Ayrıca terhis olduğu için geri dönen gerek ihtiyat zabitleri gerekse askerler ciddi ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya kalmışlardı. İhtiyat zabitlerinin içinde bulunduğu durumu düzeltmek isteyen hükümet, bunları istedikleri ya da İktisat Vekâlet'inin uygun gördüğü Türk ve yabancı sermayeli şirketlerde istihdam ettirmek üzere girişimlerde bulunuyordu⁵³. Fakat İstanbul'daki TBMM Hükümeti temsilcisi Adnan Bey'in 4 Ekim 1923'te İcra Vekilleri Heyeti Riyâseti'ne gönderdiği bir yazıdan şirketlerin hükümetin bu konudaki isteklerini yerine getirmedeği anlaşılmaktadır. Zira Adnan Bey; yardıma muhtaç durumda bulunan otuz beş, kırk ihtiyat zabitinin iş isteği ile kendisine müracaat ettiğini, bu konuda şirketlerle görüştüğü halde gerekli hassasiyetin gösterilmediğini belirterek İcra Vekilleri Heyeti'nden komiserler ve şirketler nezdinde yeniden girişimde bulunmak üzere izin istiyordu⁵⁴. Dolayısıyla şirketlerin Müslüman/Türk unsurunun istihdamı konusundaki bu tür yaklaşımları yabancı ve gayrimüslimlere karşı toplumdaki tepkiyi iyice artıran nedenlerden biriydi ki dönemin basınından da mevcut tepkiyi takip etmek mümkündür.

Basında şirketlerden gayrimüslim ve yabancıların tasfiye edilerek yerlerine Türk/Müslümanların istihdam edilmesine yönelik propagandanın bayraktarlığını yapan gazete *Tevhid-i Efkâr* gazetesi idi. Tabii bunda *Tevhid-i Efkâr* gazetesi başyazarı ve sahibi Velid Ebuzziya'nın İstanbul'daki tasfiye politikasını gerek halk gerekse hükümet nezdinde organize ettiği anlaşılabilir. İstanbul'un TBMM Hükümeti idaresine girdiği dönemlerden itibaren diğer gazetelerle birlikte *Tevhid-i Efkâr*'da da sık sık şirketlerdeki gayrimüslim ve yabancıların yoğunluğundan ve bunların Milli Mücadele dönemindeki "ihânetlerinden" bahseden yazılar yayımlanıyordu. Hatta *Tevhid-i Efkâr*'ın okuyucular için açmış olduğu "Kar'ilerimizin Şikâyetleri" başlıklı köşesinde ağırlıklı olarak şirketlerde istihdam edilen yabancı ve gayrimüslimlere dair şikâyetlere yer veriliyordu. Örneğin gazetenin 17 Şubat 1923 tarihli sayısında Tramvay Deposu'ndaki Türk işçilerin Tramvay Şirketi ile alakalı şikâyetleri göze çarpmaktadır. "Nafia Vekâleti'nin Nazar-ı Dikkatine" başlıklı yazıda; Tramvay Şirketi ve deposunda çoğunlukla Yunanların ve Yunan emellerine hizmet eden Rumların istihdam edildiği, bütün şube ustabaşlarının da yine bunlardan seçildiği, bu Rum ve Yunanların Türk işçilere hakaret ettikleri, Türklerin hamallıktan başka

53 BOA, HR, İM, 41/65.

54 BOA, HR, İM, 21/160.

bir işe yaramadığını söyleyerek her fırsatta Türk işçileri işten attırmaya çalıştıkları iddia edilmektedir. Türk işçiler iddialarını kanıtlamak üzere şirkette çalışan Yunan ve Rum ustabaşlarının isimlerini vererek Türk ve Müslüman düşmanı bu kişilerin bir an önce şirketten temizlenmelerini talep ediyordu. Yazının sonunda gazetenin konu ile alakalı yorumu ve hükümetten talepleri şu şekilde dile getirilmektedir:

Bir Türk ve Müslüman memleketinde Türk ve Müslüman nimetiyle perverde olan herhangi bir şirketin o memleketin hakiki evlatları dururken Rumlardan ve Yunanlılardan amele intihabı ve bunların Müslüman ve Türk işçilerini tahkir ve tazyik etmelerine müsaade etmesi katiiyen nazarı-ı müsamaha ile görülemez. Tramvay Şirketi, memurlarını, amelesini ciddi bir tasfiyeye tabi tutarak Yunanlılara ve Yunan amaline hadim olan Rumlara hemen yol vermeli. Hele Türk ve Müslüman amelenin tahkir ve tazyik edilmesine asla meydan vermemelidir. Bunu Tramvay Şirketi'nin hiçbir zaman yapmak isteyeceğine ihtimal vermiyoruz. Binaenaleyh meseleye hükümet müdahale etmeli ve artık kendi memleketimizde Türklüğün tahkir edilmesine, binlerce Türk ve Müslüman açıkta mağdurken düşman ve düşmanlara alet olanların istihdam edilmesine meydan vermemelidir⁵⁵.

Şirketlerden şikâyetler sadece çalışanlarla alakalı değildi. Bunun yanında mütareke döneminden beri şirketlerin İstanbul'da işgalci güçlerin de desteğini alarak usulsüz uygulamalar ve suiistimallerle ahaliyi zarara uğrattıkları yönünde iddialara da rastlanabiliyordu⁵⁶. Bu noktada en fazla tepki gösterilen ve eleştirilen kurumlardan biri Duyun-ı Umumiye İdaresi idi. Duyun-ı Umumiye İdaresi bahsedilen usulsüz uygulamaların yanı sıra yabancıların ve gayrimüslimlerin en fazla istihdam edildiği kurumlardan biriydi. Kamuoyundan gelen tepkiler üzerine Duyun-ı Umumiye; kırk kişiden oluşan bir Yunan memurlar listesini hazırlayarak hükümete vermiş ve bunların tasfiye edileceğini vaat etmişti. Bunların yerine istihdam edilecek Türk memurların seçimini de hükümete bırakmıştı. Fakat *Tevhid-i Efkâr* gazetesine göre, idarenin bu tavrı sadece göz boyamaktan ibaretti. Çünkü bu memurlar iki ay izinli sayıldığı gibi maaşları da bol bol ödenmişti. Gazete; *hiç olmazsa memurlarının içindeki memleket düşmanlarını çıkar, çünkü Türk artık kendi parasıyla vatanın en büyük düşmanlarını besleyemez* şeklindeki “haklı talebi” bile yerine getirmeyen Duyun-ı Umumiye'nin değiştirmesi gereken Yunan memurları izinli saymasını üstelik fazlasıyla maaş

55 “Tramvay Şirketi'ndeki Rumlar ve Yunanlılar”, *Tevhid-i Efkâr*, 17 Şubat 1339/1923, No: 3637-609.

56 “İstanbul'daki Şirketlerin Şekâvetlerinden”, *Tevhid-i Efkâr*, 2 Mart 1339/1923, No: 3650-622.

ödemesini Türkiye'nin egemenliğine karşı bir hareket olarak değerlendiriyordu⁵⁷. Son olarak gazete, ihracını vaat ettiği Yunan memurlara verilen paranın Müslüman halkın parası olduğunu hatırlatarak ...*dağlar deviren, ordular denize döken, harikalar, barikalar yaratan bu millet daha ziyade sabredemez* ifadesiyle Duyun-ı Umumiye İdaresi'ni uyarıyordu⁵⁸.

Lozan Konferansı'nın devam ettiği, henüz yabancı sermayeli şirketlerle alakalı sorunların hangi yöne evrileceğinin tam anlamıyla belli olmadığı dönemde İstanbul'daki yabancı ve gayrimüslim karşıtı havadan faydalanma arzusunda olan kesimlerin de hükümeti kendi istekleri doğrultusunda yönlendirmek için propaganda yaptıkları görülmektedir. Örneğin *Tevhid-i Efkâr*'da yayınlanan İnşaat-ı Bahriye Amele Cemiyeti Reisi Mazlum imzalı yazıda; İstinye Dok Fabrikası'nın bir Osmanlı Anonim Şirketi olduğu, hükümetle sözleşmesinde işçilerini Türklerden seçmeyi kabul ettiği, mühendislik gibi uzmanlık gerektiren alanlarda ise Türk mühendisler bulunmadığı takdirde yabancıları çalıştırabileceği belirtilmişken tam bir Yunan müessesesi gibi davrandığı ifade edilmektedir. Çünkü fabrikaya müracaat eden Türk işçiler kabul edilmemiş yerine Yunanlar alınmıştı. Amele Reisi'nin verdiği bilgi doğru ise İstinye Fabrikası'nda mevcut amelenin 2/3'ü, yönetim kademelerinde istihdam edilenlerin ise hemen tamamı Yunan ve yabancıydı⁵⁹.

Şirketler istihdam konusunda yabancıları veya gayrimüslimleri tercih etmelerinin temel gerekçesi olarak Türkler arasında yeteri kadar eğitilmiş ve uzman çalışan bulunmadığını gösteriyorlardı. Zaten gerek Osmanlı hükümetleri ile gerekse daha sonra TBMM ve cumhuriyet hükümetleri ile yaptıkları sözleşmelerde Türkler arasında uzman memur ve işçi bulunmadığı takdirde yabancı çalıştırabilecekleri belirtiliyordu. Ancak uygulamada yukarıda verilen örneklerden de anlaşıldığı üzere şirketler bu gerekçeyi istedikleri biçimde yorumlayarak Türkleri çalıştırmaktan imtina ediyorlardı. Bu durumu "Türkiye İktisâdiyatı ve Yabancı Sermaye" başlıklı yazısında yorumlayan Mukaddem Osman; Osmanlı döneminde olduğu gibi yeni dönemde de yabancı sermayeli şirketlerin Türkiye'deki gayrimüslimlerle çalışmaya devam etmek istediklerini ifade etmektedir. Şirketlerin bu tutumu karşısında eğitilmiş Türklerin hükümet memuriyetinden başka seçeneğinin kalmadığını

57 "Duyun-ı Umumiye Tasfiyesi", *Tevhid-i Efkâr*, 27 Şubat 1339, No: 3647-619.

58 "Duyun-ı Umumiye'de Yunanlılara Tekâüd Maaşı", *Tevhid-i Efkâr*, 11 Mart 1339/1923, No: 3659-631.

59 "Bu da (İstinye) Fabrikası Hakkında", *Tevhid-i Efkâr*, 11 Mart 1339/1923, No:3659-631.

belirten Mukaddem Osman'a göre; Türk gençlerinin ticaret ve sanayi alanında tecrübe kazanmalarının önündeki en büyük engel de bu politika olmuştur. Hâlbuki *Ecnebi sermayeli şirketler pek bariz bir suiniet ile hareket etmeyiş son zamanlarda bile ciddiyetle çalışmak isteyen Türklere kapılarını kapamakta inat etmezlerse eminiz ki ecnebi sermayedarları Türkiye'de mahir, müteşebbis, faal ve namuslu Türk memurlar bulabileceklerdir*⁶⁰.

Yeni Türk devletinin kuruluşu sürecinde ekonominin ve çalışma hayatının millileştirilmesi konusunda öncü isimlerden birisi olan Ahmet Hamdi Bey, şirketlerin yabancı uzman istihdamı konusuna farklı bir bakış açısı getiriyordu. Ahmet Hamdi Bey, Osmanlı döneminde istihdam edilen yabancı uzmanların çalışmalarından yeteri kadar fayda sağlanamadığı gibi bu süreçte yerli bir uzman zümresi de yetiştirilemediğini ifade etmektedir. Üstelik yabancı uzmanlar çoğunlukla kendi menfaatleri ve tabi oldukları devletlerin menfaatleri için çabalamışlardı. Örneğin hiçbir Türk uzmanın dâhil edilmediği bir Alman heyeti Osmanlı ülkesindeki madenleri incelemekle görevlendirilmiş, yapılan araştırmalar sonucunda heyet, hükûmeti madenler konusunda yanlış bilgilendirmiş, asıl bilgileri ise kendi sermayedarları ile paylaşmıştı. Dolayısıyla Ahmet Hamdi Bey, yabancı uzmanların yine bu davranışlarını devam ettirerek ülkeyi zarara uğratabilecekleri konusunda hükûmeti uyarmaktadır. Şirketlerde yabancı uzmanların istihdam edilmesini Osmanlı döneminden kalma bir moda olarak değerlendiren Ahmet Hamdi Bey, bu görüşünü ülkede o dönemde bulunan az sayıdaki Türk uzmanın durumu ile açıklıyordu. Buna göre iktisat doktoru olarak Avrupa'dan dönen altı Türk gencinin durumu şöyleydi:

1. Nurullah Esat Bey: Hükûmetten memuriyet alamamış, binaenaleyh İzmir'de Felemenk Bankasına intisâb etmiştir.
2. Faik Bey: İktisat Vekâleti Ticaret Müdüriyet-i Umûmiyesinde tahsisatı kesilen bir kâtiptir. Tezkereleri tesvid ve tebyiz ile meşguldür.
3. Vedat Nedim Bey: Memleketine dönmeye lüzum görmeyerek Berlin'de hayatını kazanmaktadır.
4. Nizamettin Bey: İktisat Vekâleti Sanayi Müdüriyet-i Umûmiyesi'nden istifaya mecbur edildikten sonra kendisine vazife verilmediği için hayatını serbestçe kazanmaya çalışmaktadır.

60 Mukaddem Osman, "Türkiye İktisâdiyâtı ve Ecnebi Sermayesi", *Türkiye İktisâd Mecmuası*, Cilt: 2, Numro: 29, 8 Teşrin-i Evvel 1339/8 Ekim 1923, s. 258-260.

5. Muhittin Bey: Hiçbir vazife verilmemiş, bir müddet muharrirlikle meşgul olduktan sonra tutulduğu bir hastalık esnasında bakımsızlıktan, sefaletten vefat etmiştir.

6. Hakkı Bey: Bu da vefat etmiştir⁶¹.

Ahmet Hamdi Bey, bu örneklerden yola çıkarak Türk uzmanların sayısının yetersiz olduğu kabul edilse bile mevcut olanların da gerekli ilgiyi görmediğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla şirketlerin Türk uzman bulamıyoruz bahanesinin de tam olarak gerçeği yansıtmadığını ifade etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde batılı devletlerin himayesinde korunduğu için yabancı sermayeli şirketler tarafından istihdam konusunda tercih edildiği düşünülen yabancı ve gayrimüslimlerin tasfiyesi görüldüğü üzere bir ölçüde Müslüman/Türk unsurun iktisadi olarak korunma arzusuna da dayanıyordu. Gerek savaşlar nedeniyle yoksullaşmış Türk unsura gerekse İstanbul Hükümeti'nden devralınan bürokrasiye istihdam olanakları yaratmak için yabancı sermayeli şirketler önemli bir alan olarak düşünülüyordu.

c. Güvenlikle Alakalı Sebepler

Kurtuluş Savaşı sonrası yükselen milliyetçilik duyguları, işsizlik ve yoksulluğa dayalı iktisadi sebeplerin yanı sıra tasfiyenin bir de güvenlik gerekçesi vardı. Milliyetçilikle yakından ilişkili bu gerekçe yine azınlıkların ve yabancıların Millî Mücadele dönemindeki tavırlarından kaynaklanıyordu. Yabancı sermayeden vazgeçemeyen hükümet, devletin egemenlik alanına müdahale etmesi tehlikesi nedeniyle yabancı sermaye üzerinde denetim kurmak istiyordu. Bunun için de yabancı sermayenin devletin egemenlik alanına müdahalesine hizmet ettiği düşünülen imtiyazlı şirketlerde çalışan yabancı ve gayrimüslimlerin tasfiyesi ilk hedef hâline gelecektir⁶².

TBMM Hükümeti Anadolu'daki şirketlerde istihdam edilmiş olan yabancı ve gayrimüslimlerin tasfiyesini erken zamanlarda başlatmıştı. Millî Mücadele devam ederken 10 Ağustos 1921'de İcra Vekilleri Heyeti kararıyla Anadolu-Bağdat Demiryolları gayrimüslim memur ve işçileri yarım maaş ödenek ile süresiz olarak zorunlu izne çıkarılmıştı. İhtiyaç hâlinde yeniden istihdam edilmeleri ihtimali

61 Ahmed Hamdi, "İktisad İşlerinde Ecnebî Mütihazsıslar Celbi", *Türkiye İktisad Mecmuası*, Cilt: 2, Numro: 30, 15 Teşrin-i Evvel 1339/12 Ekim 1923, s. 273-275.

62 Murat Koraltürk, *age.*, s. 252-253.

karşısında yarım maaşla izne çıkarılan bu memur ve işçilerin, 19 Eylül 1922'de yayınlanan hükümet kararı ile ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durum gerekçe gösterilerek tamamen ilişkilerinin kesilmesi kararlaştırılmıştı⁶³. Dönemin şartlarında ekonomik gerekçe makul görülse de bu kararda, zaferin kazanılmasından sonra yabancı ve gayrimüslim çalışanlara karşı duyulan güvensizlik nedeniyle yeni devletin izleyeceği politikanın izlerini tespit etmek mümkündür.

Yabancı sermayeli şirketlerin ve bu şirketlerde çalışan yabancı ve gayrimüslim işçi ve memurların, yeni Türk Devleti'nin güvenlik endişelerini haklı çıkaracak birtakım davranışlarda bulunduğu da görülmektedir. Batı Anadolu'da Yunan işgal kuvvetlerinin çekilmesine paralel olarak yerli Rumların önemli bir kısmının da işgal sürecindeki davranışlarının karşılığını görecekleri endişesi ile Yunan ordusunu takip ederek Anadolu'yu terk ettikleri bilinmektedir. Aynı şekilde Yunan işgalinden kurtarılan bölgelerdeki yabancı sermayeli şirketlerin yabancı ve gayrimüslim çalışanlarının çoğu da Yunan ordusu ile birlikte buldukları bölgeleri terk etmişlerdi. Bu durum ister istemez bölgede bulunan işletmelerin faaliyetlerini durdurmasına sebep olmuştu. Bahsedilen sıkıntıları yaşayan şirketlerden birisi Balya-Karaaydın Maden Şirketi'di. 26 Eylül 1922'de Fransa Yüksek Komiseri İstanbul'daki TBMM Hükümeti temsilcisi Hamit Bey'e verdiği muhturada; şirkette personel sıkıntısı yaşandığından bahsederek bu duruma çözüm olarak Fransız, İtalyan, İsviçreli gibi yabancı uzman işçilerin istihdamına, işletmenin yürütülebilmesi için gereken malzemenin ithal edilebilmesine ve İtalyan vatandaşı Genel Müdür G. Ralli'nin madene serbestçe girip çıkmasına izin verilmesini istiyordu⁶⁴. Bu arada Balya-Karaydın Madenleri Osmanlı Anonim Şirketi de hükümete müracaat ederek şirketin faaliyetlerine devam edebilmesi için firar eden uzman Rum işçilerin madende yeniden istihdam edilmesi de dâhil olmak üzere bir takım isteklerde bulunmuştu. İktisat Vekâleti tarafından şirkete verilen cevap meselenin anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Cevapta; şirketin madendeki hukukunun muhafaza ve madenin işletilmesi ile alakalı gereklilikleri kanun dairesinde yürütme konusunda hiçbir sıkıntı yaşanmayacağı fakat düşmanla iş birliği yaparak hıyanet-i vataniyede bulunan Rum ve Ermenilerin istihdamına izin verilemeyeceği ifade edilmektedir. Ayrıca gerek İstanbul'da gerekse Ankara ve diğer bölgelerde Müslüman uzman işçi ve makinistlerin mevcut olduğu, vekâletin bunların tedariki konusunda şirkete yardımcı olabileceği belirtilmektedir. Hatta

63 BCA. 30.18.1.1/5.29.1.

64 BOA, HR. İM, 41/7-1.

şirketin işçi ihtiyacını karşılamak üzere gerekirse askere alma konusunda Müdafaa-i Milliye Vekâleti ile görüşülerek belli yaş aralıklarının bir süre askerlikten muaf tutulması sağlanmaya çalışılacaktır⁶⁵.

Hükûmetin şirketin faaliyetlerini devam ettirebilmesi için Rum ve Ermenilerin yeniden istihdamı hariç diğer konularda oldukça müsamahakâr davranmasına rağmen, sorunların sona ermediği görülmektedir. Savaşın sona ermesi ile birlikte kurtarılan bölgelerdeki madenleri incelemek üzere Memâlik-i Müstahlasa Maden Mühendisliğine tayin edilen Hayri Bey, 18 Aralık 1922'de İktisat Vekâleti'ne gönderdiği bir telgrafta Balya-Karaaydın Maden Şirketi'nin işletmedeki müdüriyetine madeni suya boğdurarak tatil etmesi emrini verdiğini, madenin suya boğdurulmasının da tamamen zayi olması anlamına geleceğini bildirmektedir. Ardından ise Hayri Bey; Anadolu'nun en zengin kurşun yatağının bu şekilde mahvedilmesine izin vermeyerek maden idaresine el koyacağını ifade etmektedir⁶⁶. Hayri Bey'in bu uyarısı üzerine İktisat Vekâleti hiç zaman kaybetmeden TBMM Hükûmeti'nin İstanbul'daki temsilcisi Dr. Adnan Bey aracılığı ile hem şirket idaresine hem de İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiserliğine madenin kasten tahrip edilmesine teşebbüs edildiği takdirde zarar ve ziyanın sorumlularından tahsil edilmesi hakkı saklı tutulmak kaydı ile Balya-Karaaydın Şirketi'nin imtiyazının feshedileceğini ve madende bulunan emval-i menkul ve gayrimenkullere el konulacağını bildirdi⁶⁷. Hükûmetin bu uyarıları üzerine Balya-Karaaydın Madenleri Osmanlı Anonim Şirketi adına Meclis-i İdare Reisi İzak Fernandes ve Meclis-i İdare Azası J. Nankre imzasıyla bir cevap gönderildi. Cevapta madeni işletmek adına geçmişten beri yapılan masraflardan ve hâlihazırda 2700 çalışana maaş ödendiğinden bahsedildikten sonra bu kadar masraf yapan şirketin kendi madenini suya boğdurmasının mümkün olmadığı belirtilmektedir. Fakat eylül ayından beri ülkenin içinde bulunduğu olağanüstü şartlar nedeniyle kurşun çıkarılmadığı hatta madenden çıkan suyun bile tahliye edilemediği ileri sürülmektedir. Bu nedenle şirket temsilcileri hükûmetten Rum ve Ermeniler müstesna olmak üzere yabancı uzmanların istihdam edilebilmesi için izin istiyordu. Nitekim şirket, işine yarayacağını düşündüğü 60 kişilik yabancı uzman listesini de hükûmete sunmuştu. Fakat hükûmetin genel tavrı talep edilen uzman ve ustabaşlarının Türklerden temin edilmesi yönünde olduğu için şirketin

65 BOA. HR. İM, 41/7-5; 41/7-6.

66 BOA. HR. İM, 41/7-9.

67 BOA. HR. İM, 41/7-8

bu isteği sonuçsuz kaldı⁶⁸. Aslında Balya-Karaaydın Şirketi ve bölgede bulunan diğer yabancı sermayeli şirketlerin bilinçli bir şekilde faaliyetlerini durdurmaları ile ilgili bilgiler daha önce hükûmete ulaşmıştı. Nitekim 11 Kasım 1922'de Başvekil Rauf Bey, Dr. Adnan Bey'e gönderdiği telgrafta Balya-Karaaydın bölgesindeki bazı şirketlerin askerî şartları bahane ederek çalışmalarını tatil ettiklerini, esas amaçlarının ise Lozan'da yabancı sermayeli şirketlerin durumu görüşülürken kendi istekleri ile durdurdukları faaliyetlerinden dolayı zarar ettiklerini gerçekçe göstererek tazminat talep etmek olduğunu belirtmektedir⁶⁹.

Batı Anadolu'daki Yunan işgali sona erdiği hâlde İstanbul'da İtilaf Devletlerinin kontrolü devam ediyordu. Bu nedenle gerek İstanbul'daki gerekse Anadolu'nun diğer kısımlarındaki yabancı sermayeli şirketler TBMM Hükûmeti ile yaşadıkları problemleri eski alışkanlıklarını devam ettirerek hükûmet üzerinde bir baskı unsuru olarak gördükleri İstanbul'daki Yüksek Komiserler aracılığı ile çözmek istiyorlardı. Örneğin İzmir-Kasaba Demiryolu Şirketi, TBMM Hükûmeti'nin İzmir'in işgalden kurtarılmasından sonra şirketin gayrimüslim çalışanlarına yönelik uygulamalarını Fransız Yüksek Komiserliğine şikâyet etmişti. Şikâyet, Türk yetkililer tarafından herhangi bir yaptırma tabi tutulmayacaklarına dair söz verildiği halde, yerlerine Türkleri ikame etmek üzere, İzmir-Kasaba demiryolu şirketinde çalışan gayrimüslim Osmanlı tebaasının görevlerinden çıkarıldıkları ifade edilmektedir. Ayrıca tasfiye edilen gayrimüslimlerin ülkeyi terk etmek istemelerine rağmen, izin verilmeyip savaş esiri olarak sınır dışı edildikleri, bu durumun da demiryolunun işleyişine ciddi zararlar verdiği belirtilmektedir. Fransız Yüksek Komiserliği 27 Kasım 1922'de şirketin bu şikâyetini Dr. Adnan Bey aracılığıyla TBMM Hükûmeti'ne ilettilti. Yedek personel gerekli eğitimi almadan bu şekilde gayrimüslim işçilerin sınır dışı edilmesinin şirketin faaliyetlerine ciddi darbe vurduğunu hatırlatan yüksek komiserlik bu politikalardan dolayı TBMM Hükûmeti'ni protesto ediyordu⁷⁰.

Komiserliğin protestosuna ilgili vekâletlerden görüş alındıktan sonra Hariciye Vekâleti Vekili Rauf Bey imzasıyla verilen cevapta; bir kere savaş yıllarında ve daha öncesinde hıyanet ve cinayetleri sabit olan Ermeni ve Rumların yeni dönemde İzmir-Kasaba hattında görev yapmalarının mümkün olmayıp bunların yerine Türklerin istihdamının gerekli olduğu belirtilmektedir. Türk uzmanların

68 BOA. HR. İM, 47/7-12; 47/7-14.

69 BOA. HR. İM, 41/7-13; 41/7-14

70 BOA. HR. İM, 37/12.

bulunmadığı alanlarda istihdam edilmesi düşünülen yabancı uzmanların isimlerinin öncelikle Nafia Vekâletine bildirilerek vekâletin onayının alınması gerektiği ifade edilmektedir. Rauf Bey'in dikkat çektiği başka bir nokta da Türk kanun ve yönetmeliklerine tabi olarak kurulmuş ve bir Türk Şirketi olarak kabul edilen şirketin herhangi bir konudaki şikâyetini Türk makamlarından önce Fransız Yüksek Komiserliğine iletmesinin doğru olmadığıdır. Rauf Bey'e göre; şirketin taleplerinin yerine getirilebilmesi için mahalli makamlara veya şirketler komiserliğine bildirmesi gerekiyordu. Ancak bu şartla Türk uzman bulunamadığı durumlarda gayrimüslim uzmanların istihdam edilebileceği ifade edilmektedir. Ayrıca istihdam edilen yabancı ve gayrimüslimlerin tasfiyesi icap ettiğinde de Nafia Vekâletinin bilgilendirilmesi isteniyordu⁷¹.

İstanbul'da yüksek komiserliklerin varlığı TBMM Hükûmeti'ni her konuda daha dikkatli davranmaya itiyordu. Örneğin 16 Aralık 1922'de Rauf Bey, İstanbul'da TBMM Hükûmeti'nin temsilcisi olan Refet Paşa ve Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhası Dr. Adnan Bey'e bir telgraf göndermişti. Rauf Bey telgrafında İngilizlerin amele görüntüsü altında yaklaşık 8000 kişilik gönüllü Rum ve Ermeni'yi Çanakkale'ye göndererek Mudanya Mütarekesi şartlarına aykırı bir biçimde kuvvetlerini takviye ettiğini ifade ediyordu. Bu nedenle İngilizlerin şiddetle protesto edilerek durumdan haberdar edilmesini istiyordu⁷². Adnan Bey'in İngiliz Yüksek Komiserliği nezdinde yaptığı girişimler sonucunda komiserlik; o güne kadar Çanakkale'ye 400 nakliye amelesi; 20 nöbetçi ile 700 mevcutlu bir amele taburu; tercüman, daktilograf ve nabantlardan oluşmak üzere 300 sivil; muhtelif sivil müteahhitler tarafından istihdam edilmek üzere 800 amele ve gemi boşaltmak için 200 amele gönderildiğini kabul etmekle birlikte bunların hiçbirisinin askerî mahiyetinin olmadığını bildirmişti. Adnan Bey'in bu gönderilenlerin gönüllü olarak askere alınan siviller olduğunu kanıtlayacak başka delillerin olup olmadığına dair sorusuna Rauf Bey'in hangi yolda cevap verdiğiine dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır⁷³. Ancak Rum ve Ermeniler gibi gayrimüslim unsurların bu şekilde toplu olarak İngilizler tarafından belli bir bölgeye sevk edilmiş olmasının bile hükûmeti kuşkulandırmaya yettiği görülmektedir.

Buna benzer bir problem de Adana'da yaşanmıştı. Yine Fransız Yüksek Komiserliği tarafından TBMM Hükûmeti'nin İstanbul Mümessili Refet

71 BOA, HR. İM, 37/12.

72 BOA, HR. İM, 13/101; 63/57.

73 BOA, HR. İM, 63/57.

Paşa'ya verilen muhturada Adana Şimendiferlerinde çalışan Fransızlar da dâhil olmak üzere bütün gayrimüslimlerin işten çıkarılmasına yönelik yerel memurlar tarafından emir verildiği ve bu gayrimüslimlerin altı gün zarfında şehri tahliye etmelerinin istendiği iddia edilmektedir. Yüksek Komiserlik; Ankara İtilafnamesi'nin 10. maddesine⁷⁴ aykırı olan ve demiryolu faaliyetlerinin sekteye uğramasına sebep olacak bu emrin bir an önce geri alınmasını istiyordu⁷⁵. Fransız Yüksek Komiserliği'nin Kilikya-Şimal Suriye Şimendiferleri hakkındaki iddiaları ilgili makamlar tarafından incelendikten sonra Başvekil Rauf Bey imzalı ve 16 Aralık 1922 tarihli bir yazıyla cevap verilmişti. Rauf Bey'in yazısına göre Adana Şimendiferlerindeki gayrimüslim ve Fransız çalışanların değiştirilmesi hakkında Nafia, Dâhiliye ve Müdafaa-i Milliye Vekâletlerinden yerel makamlara herhangi bir emir gönderilmemişti⁷⁶. Dolayısıyla ya yerel makamlar hükûmete haber vermeden tamamen kendi inisiyatifleri ile tasfiye sürecini başlatmışlardı ya da şirketler Yüksek Komiserlikleri kullanarak hükûmeti zor durumda bırakmak istiyorlardı.

Güvenlikle alakalı endişelerin tasfiye sürecine etkisini ortaya koyacak çok sayıda veriye sahibiz. Örneğin 25 Şubat 1923'te Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa tarafından İcra Vekilleri Heyeti'ne gönderilen bir yazıdan anlaşıldığına göre; İzmir'de bulunan bazı yabancı memurlar Garp Cephesi Kumandanlığının girişimi ile Türk memurlarla değiştirilmişti. 2'si Fransız 10'u İtalyan olmak üzere listesi de verilmiş olan bu memurların değiştirilmesinin gerekçesi olarak İzmir'in harekât-ı harbiye noktasında olması gösteriliyordu⁷⁷. Yine İzmir Mevki Müstahkem Kumandanlığı, Garp Cephesi Kumandanlığı ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinin girişimleri ile İzmir Liman ve Körfezi dâhilinde yeterli miktarda Türkler tarafından çalıştırılan vasıta olmasına rağmen yabancıların yolcu ve eşya taşıma işlerini yapmaları gündeme getirilmişti. Askerî makamlar tarafından üzerinde önemle durulan nokta İzmir liman ve körfezinin askerî açıdan müstahkem bir mevkii olması dolayısıyla yabancıların burada iş yapmalarının sakıncalı olduğuydu. Bunun üzerine konu uluslararası hukuk açısından Hariciye

74 Ankara Antlaşması'nın 10. maddesi şöyleydi: *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Pozantı ile Nusaybin arasındaki Bağdat demiryolu kesimine ilişkin ayrıcalık hakkının (Concession) ve Adana ilinde yapılmış olan şubelerin, bu ayrıcalık haklarına bağlı, özellikle işletmeye ve taşıma ticaretine ilişkin tüm hak, izin ve avantajlar ile birlikte, Fransız Hükümetinin göstereceği bir Fransız grubuna devredilmesini kabul eder.....* (Soysal, age., s. 51-52).

75 BOA. HR. İM, 63/5.

76 BOA. HR. İM, 13/100.

77 BCA, 30.10/64.427.34-1, 34-2, 34-3.

Vekâletine sorulmuş ve Hariciye Vekâletinin de onayıyla bu tür işlerin Türklere hasredilmesine karar verilmiştir⁷⁸. Yine Fevzi Paşa 12 Temmuz 1923 tarihli bir yazısında, *Kapudağı civarındaki madenleri görmek üzere Bandırma'ya iki İtalyan mühendis daha gelmiştir. Ordunun tahşüşüt muntukasının muhtelif nuktasına bu tarzda birçok ecânibin dâhil olmalarını hiçbir surette muvafık bulamamaktayım*⁷⁹ diyerek yabancı ve gayrimüslimlere askerî açıdan güvenmediğini açık bir biçimde ifade etmektedir. Verilen bu örneklerin önemli noktası tasfiye talebinin askerî makamlardan gelmesidir ki bu da güvenlik politikalarının tasfiyeye etkisi konusunda oldukça açıklayıcıdır.

Güvenlik kaygısı sadece şirketlerde çalıştırılacak işçi ve memurların seçimiyle alakalı değildi. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyasetinden İcra Vekilleri Heyeti, Nafia, İktisât ve Müdafaa-i Milliye Vekâletlerine 8 Temmuz 1923'de gönderilen bir yazıda yabancı sermayeli şirketler ile yapılacak her türlü sözleşme ve anlaşmanın öncelikli olarak Erkân-ı Harbiyenin görüşüne sunulması isteniyordu. Fevzi Paşa'ya göre; ülkede inşa ettirilecek demiryolları ve işletilecek madenlerin Erkân-ı Harbiyenin savunma tertibatına göre düzenlenmesi hayati önemdeydi. Ayrıca yeri geldiğinde bu demiryollarının ve madenlerin ülke savunması için kullanılacağı düşünüldükçe askerî bakış açısıyla değerlendirilmesi şarttı. Bu bağlamda Fevzi Paşa; hükümetin Çanakkale-İzmir Şimendifer hattını inşa ettirmek üzere Omniyum ve Enterpres Şirketi ile yapılan sözleşmeyi Erkân-ı Harbiyenin sözleşmenin imzalanmasından sonra haberdar edildiğini ifade ederek eleştiriyordu. Paşa'ya göre; Çanakkale-İzmir arasında inşa ettirilecek hatlar için belirlenen güzergâh, sahile yakın olduğu için düşman donanmasının tesirine açıktı. Dolayısıyla velev ki önceden verilmiş olan bir imtiyazın ufak değişikliklerle yeniden onaylanması şeklinde olsun şirketlerle yapılacak her türlü sözleşmenin Erkân-ı Harbiyenin onayına sunulmasını istiyordu⁸⁰.

Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâsetinin yabancı sermayeli şirketlerle alakalı konulardaki titizliğinin cumhuriyet döneminde de devam ettiği görülmektedir. Örneğin Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti 4 Ekim 1925'te hükûmete gönderdiği bir tezkere ile yabancı sermayeli şirketlerden hükûmete verilen her türlü teklifin öncelikle ülke savunmasına uygun olup olmadığı açısından değerlendirilmesi gerektiğinin altını çiziyordu. Hatta teklif ilk haliyle Erkân-ı

78 BCA, 30.10/64.427.35-1, 35-2, 35-3, 35-4.

79 Fahri Sakal, "Türkiye'de Çalışma Hayatının Millileştirilmesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XX/60, Kasım-2004, s. 749.

80 BCA. 30.10/151.69.6-3.

Harbiye tarafından onaylanmış olsa dahi kararlaştırılan son şekline dair tekrar görüş alınması isteniyordu. Erkân-ı Harbiyenin bu tezkeresi hükümet tarafından uygun görülmüş ve Başvekil İsmet Paşa imzasıyla 13 Ekim 1926'da bütün bakanlıklara gönderilen bir yazı ile şirketlerle alakalı konularda şifahen veya yazılı olarak Erkân-ı Harbiyenin görüşünün alınması, hatta gerek duyulduğu takdirde uzman talep edilmesi uyarısında bulunulmuştur⁸¹.

Türkiye ve Yunanistan arasındaki mübadele protokolü gereğince Batı Trakya'da kalan Türkler ve İstanbul'da kalan Rumlar, karşılıklı olarak tarafların buralardaki taleplerini gerçekleştirmeye yönelik amaçlarının tarihsel temeli olarak görülmüyordu. Dolayısıyla protokolde kalmaları kararlaştırılmış olsa da güvenilirlik unsuru oluşturuyorlardı. Bu nedenle her türlü hareketleri kuşkuyla ve güvenlik perspektifinden değerlendiriliyordu.

Sonuç

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra ve cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanmaya çalışılan iktisadî politikaları Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve mütareke döneminde yaşanan olaylar ve süreçlerle birlikte değerlendirmek gerekir. Kapitülasyonlarla birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yabancı sermayedarlara verilen imtiyazlar, Osmanlı ülkesini neredeyse yarı sömürge hâle düşürmüştü. İmparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinde her ne kadar millî bir burjuvazi yaratma isteği kendisini gösterse de hem uluslararası konjonktür hem de ülkedeki sermaye eksikliği bu isteğin gerçekleşmesinin önündeki en büyük engeldi. Nitekim yabancı sermayeli şirketlerin Osmanlı döneminde elde etmiş oldukları imtiyazlar büyük oranda tanındığı gibi yeni birtakım imtiyazlar da verilmişti. Fakat yeni devleti kuranlar yabancı sermayeli şirketlere eski düzenin devam etmeyeceğini, kuralların artık kendileri tarafından belirleneceğini gösteren birtakım şartlar koşmuştu. Bunların başında çalışanlarının Türklerden seçilmesi geliyordu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında da bu doğrultuda şirketlerdeki yabancılar ve gayrimüslimler tasfiye edilerek yerlerine Müslüman/Türkler ikame edilmeye çalışıldı.

1920'li yıllar boyunca Türkiye'nin çalışma hayatından yabancıların ve gayrimüslimlerin tasfiyesine yönelik politikaların sebepleri ile alakalı ileri sürülen millet yaratma projesi olarak tasfiyeler, iktisadi nedenler ve güvenlikle alakalı nedenler esasında birbirleri ile yakından ilintilidir. Yeni Türk devletinin başta 1924

81 BCA, 230/149.54.9.

anayasası olmak üzere hukukî metinlerde ortaya koyduğu millet ve vatandaş tanımları ile pratikteki uygulamaları arasında paradoksal bir durumun olduğu açıktır. Hukuki açıdan hem millet hem de vatandaş tanımında vatan kavramı ön planda olmasına rağmen, uygulamada bunun ötesine geçildiği, milletin daha çok din temelli olarak değerlendirildiği, vatandaşların ise makbul olanlar ve olmayanlar olarak ayrıldığı görülmektedir. Bu bakış açısıyla doğrudan tasfiye sürecine, yani Lozan Barış Antlaşması'ndan sonraki uygulamalara odaklanıldığı zaman tasfiyelerin sadece mübadele kapsamı dışında kalan gayrimüslim azınlıkların ülkeden gönderilmesi için uygulandığı düşünülebilir. Bununla birlikte tasfiyelerin belli bir kurala bağlanmasından önceki süreçte yaşananlar tasfiyelerin nedenlerinin çok daha derin ve geniş bir perspektiften değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu noktada millet yaratma projesi kadar, yabancıların ve gayrimüslim azınlıkların Türkiye'nin sermaye ve işgücü piyasasındaki nispeten etkin konumlarının kırılması ve iktisadî sahada Türk unsurun ön plana çıkarılması arzusunun da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Yine Türk tebaası olan gayrimüslimlerin genel olarak Millî Mücadele'ye karşı olumsuz tavır gösterdiklerine dair algı da artık bu kesimin yeni dönemde güvenilirmez olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Dolayısıyla bir geçiş dönemi olarak değerlendirebileceğimiz Lozan Barış Konferansı'nın devam ettiği (1922-1923) süreçte yaşananlar, resmî ve sivil boyutta yabancılar ve gayrimüslimlere bakış açısı, tasfiyelerin nedenlerine dair önemli argümanlar sunmaktadır.

Sonuç olarak dönemin karar vericilerinin ellerinde yeni bir millet ve devlet yaratma ile alakalı reçeteyi uygulamaktan ziyade şartlara ve zorunluluklara göre davrandıkları anlaşılmaktadır. Bütün bu politikaların belirlendiği süreç, siyasal ve toplumsal örgütlenme biçimi olarak imparatorluktan ulus-devlete geçişin bütün gerilimlerini, çelişkilerini bünyesinde barındırıyordu. Dolayısıyla bugün geriye dönük anlama çabasıyla olup biteni belirli siyasal ve ideolojik teorilerin içerisine yerleştirebiliyor olmak karar vericilerin niyetlerinin tam da bu olduğunu düşünmemizi gerektirmez. Çoğu zaman dönemin meri hukukunun da dışına çıkılarak siyasi kararlarla gerçekleştirilen tasfiyeler yeni devletin kurucuları tarafından pratik gereklilikler doğrultusunda pragmatik politikalar olarak yürütülmüştür.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**

BCA, 230/149.54.9.	BCA, 30.18.1.1/7.19.19.
BCA, 230/26.17.4.	BCA, 30.18.1.1/7.20.13.
BCA, 230/82.71.6.	BCA, 30.18.1.1/7.20.14.
BCA, 30.10/151.69.6.	BCA, 30.18.1.1/7.22.7.
BCA, 30.10/64.427.34.	BCA, 30.18.1.1/7.23.19.
BCA, 30.10/64.427.35.	BCA, 30.18.1.1/7.24.1.
BCA, 30.18.1.1./7.20.1.	BCA, 30.18.1.1/5.29.1.
BCA, 30.18.1.1/7, 15, 9.	

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, HR, İM, 13/101.	BOA, HR, İM, 63/57.
BOA, HR, İM, 18/171.	BOA, HR, İM, 13/100.
BOA, HR, İM, 21/160.	BOA, HR, İM, 37/12.
BOA, HR, İM, 41/65.	BOA, HR, İM, 63/5.
BOA, HR, İM, 41/7.	

Sürelî Yayınlar*Akşam**Tanîn**Tevhîd-i Efkâr**Türkiye İktisâd Mecmuası***Resmî Yayınlar ve Araştırma-İnceleme Eserler**

Ahmed Hamdi, “İktisâd İşlerinde Ecnebî Mütéhassıslar Celbi”, *Türkiye İktisâd Mecmuası*, Cilt: 2, Numro: 30, 15 Teşrin-i Evvel 1339/12 Ekim 1923, s. 273-275.

Aktar, Ayhan, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, 8. baskı, İstanbul 2006.

- Alexandris, Alexis, *The Greek Minority Of Istanbul And Greek -Turkish Relations 1918-1974*, Centre For Asia Minor Studies, Second Edition, Athens 1992.
- Apaydın, Fulya-Erol Ülker, “The Political Incorporation of Labor in Turkey: Tracing the Origins of a Nationalist path”, *Nationalities Papers*, 49/5, Cambridge University Press, 2021, s. 820-837.
- Bali, Rifat N., *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Başar, Ahmet Hamdi, *Ahmet Hamdi Başar’ın Hatıraları, Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi, “Gazi Bana Çok Kızmış...” I*, Yay. haz. Murat Koraltürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.
- Boratav, Korkut, *Türkiye’de Devletçilik*, İmge Kitabevi, 2. bs, Ankara 2006.
- Cevizliler, Erkan -Seyhan Akbulut, “Lozan Barış Konferansı’nda Kapitülasyonlar Meselesi Ve İsmet Paşa”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, VIII/2, Aralık 2019, s. 161-193.
- Çağaptay, Soner, *Türkiye’de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik, Türk Kimdir?*, çev. Özgür Bircan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.
- Düstür*, II/11, Evkâf Matbaası, İstanbul 1928.
- Düstür*, II/8, Evkâf Matbaası, İstanbul 1928.
- Düstür*, III/4, Milliyet Matbaası, İstanbul 1929.
- Eligür, Banu, “Ethnocultural Nationalism and Turkey’s Non-Muslim Minorities During The Early Republican Period”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 46/Issue:1, 2019, s. 158-177.
- Elmacı, Mehmet Emin, *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*, Homer Yayınları, İstanbul 2005.
- Hamitoğulları, Beşir, “İktisadî Sistemimizin Oluşumunda Lozan Andlaşmasının Etkileri”, *Lozan’ın 50. Yıl Armağanı*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 177-185.
- Kadoğlu, Ayşe, “Milliyetçilik-Liberalizm Ekseninde Vatandaşlık ve Bireysellik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik*, C 4, İletişim Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2003, s. 284-292.
- Koraltürk, Murat, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

- Lotz Başaran, Neslişah Leman “Between National Sovereignty and Foreign Capital: the Fate of the French Companies’ Concessions in Turkey After the War of Liberation”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 55/No. 6, 2019, s. 879-896.
- Malkoç, Eminalp, *Cumhuriyet’ten Büyük Söylev’e Ankara-İstanbul İkilemi (1923-1927)*, Derin Yayınları, İstanbul 2014.
- Mukaddem Osman, “Türkiye İktisâdiyâtı ve Ecnebi Sermayesi”, *Türkiye İktisâd Mecmuası*, Cilt: 2, Numro: 29, 8 Teşrin-i Evvel 1339/8 Ekim 1923, s. 258-260.
- Mutlu, Cengiz, *Mütareke Döneminde Rum Nüfus Hareketleri (1918-1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014.
- Okutan, M. Çağatay, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.
- Örsten Esirgen, Seda, “Lozan Barış Görüşmelerinde İmtiyazlar Sorunu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C XXVIII/S. 83, Temmuz 2012, s. 87-114.
- Özkan, Asaf, “Lozan Konferansı’nda Yabancı Sermayeli İmtiyazlı Şirketler Meselesi ve Sonucu”, *90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, II, Yay. haz. Duygu Türker-Murat Saygın, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 1175-1199.
- Özkan, Asaf, “Millî Mücadele’den Sonra ve Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Yabancı Sermayeli Şirketlerde Türkçe Meselesi”, *Belleten*, C LXXXVIII/S. 283, Aralık-2014, s. 1136-1156.
- Özkan, Asaf, *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Askerî ve Müllî Bürokraside Tasfiyeler, Askerî ve Müllî Heyet-i Mahsûsalar*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014.
- Özkan, Asaf, *İşgal İstanbul’unda İstihbarat ve Eylem Mim Mim Grubu*, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2015.
- Sakal, Fahri, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Yabancı Sermayeli Şirketlerde Dil Kaygısı”, *XIV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler*, C II/Kısım: II, Ankara 2005, s. 1082-1088.
- Sakal, Fahri, “Türkiye’de Çalışma Hayatının Millileştirilmesi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C XX/S. 60, Kasım-2004, s. 746-758.
- Sicill-i Kavânin*, Cilt: I, (24 Nisan 1336-31 Teşrin-i Evvel 1341), Cihan Matbaası, İstanbul 1926.
- Soyсал, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, C 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

- Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınları, Genişletilmiş 2. baskı, Ankara 1982.
- Toprak, Zafer, *Türkiye’de “Milli İktisat” (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabut Ceridesi (TBMMZC)*, Devre: I/Cilt: 1-İçtima: 2, 24.04.1920, s. 31.
- Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir, (Haberler-Belgeler-Yorumlar)*, haz. A. Gündüz Ökçün, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 471, Ankara 1981.
- Ülker, Erol, “Refugees, Foreigners, Non-Muslims Nationalism And Workers in The Silahtarğa Power Plant, 1914–1924”, *Working in Greece and Turkey a Comparative Labour History From Empires to Nation-States, 1840-1940*, Edited by Leda Papastefanaki - M. Erdem Kabadayı, Berghan Books, New York 2020, s. 308-333.
- Ülker, Erol, “Solcularla Mim Mim’cilerin İlişkisi Üzerine Yeni Bilgiler”, *Toplumsal Tarih*, S. 249, Eylül 2014, s. 69-73.
- Ülker, Erol, “Turkish National Movement, Mass Mobilization, and Demographic Change in Istanbul, 1922-1923”, *Contemporary Turkey at a Glance II: Turkey Transformed? Power, History, Culture*, (Editors Meltem Ersoy-Esra Özyürek), Springers, 2017, s. 177-192.
- Üstel, Fusun, *“Makbul Vatandaş”ın Peşinde II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İletişim Yayınları, 2. baskı İstanbul 2005.
- Yıldız, Ahmet, *“Ne Mutlu Türküm Diyebilene” Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, 6. baskı, İstanbul 2016.